

KONRAD GRACZYK

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

Z ORGANIZACJI I DZIAŁALNOŚCI SĄDU SPECJALNEGO W KIELCACH (SONDERGERICHT KIELCE) (1939-1945)*

1. WPROWADZENIE

Tytułowy Sąd Specjalny w Kielcach (Sondergericht Kielce) był jednym z elementów niemieckiego sądownictwa okupacyjnego funkcjonującego na ziemiach polskich w latach 1939-1945. Badania tej problematyki prowadzili głównie polscy naukowcy, począwszy od lat 60. i 70. XX w. Przede wszystkim chcę odnotować prace Alfreda Koniecznego odnoszące się do Górnego Śląska¹, Edmunda Zarzyckiego – do Pomorza Gdańskiego², Karola Mariana Pospieszalskiego i Czesława Łuczaka – do Wielkopolski³. Badania nad okupacyjnym prawem karnym prowadzili między

* Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (2020/39/B/HS5/02111).

¹ M.in. A. KONIECZNY, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939-1945*, Warszawa-Wrocław 1972.

² M.in. E. ZARZYCKI, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939-1945*, Bydgoszcz 1981.

³ M.in. K.M. POSPIESZAŁSKI, *Polska pod niemieckim prawem (ziemie zachodnie)*, Poznań 1946; C. ŁUCZAK, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945)*, Poznań 1996.

innymi Stanisław Salmonowicz⁴, Karol Jonca⁵, Maciej Mitera⁶, Andrzej Wrzyszczy⁷ oraz Waław Uruszczak⁸. Można wskazać też na publikacje badaczy młodego pokolenia, jak Bogumił Rudawski⁹, Hubert Mielnik¹⁰ czy Konrad Graczyk¹¹. Z badaczy zagranicznych na czoło wysuwają się publikacje Diemut Majer¹² oraz Maximiliana Beckera¹³. Organizacja i funkcjonowanie niemieckiego sądownictwa okupacyjnego na terenie Generalnego Gubernatorstwa jest natomiast od wielu lat przedmiotem zainteresowania Andrzeja Wrzyszczy¹⁴, który wyniki swoich badań ogłosił w formie monografii oraz wielu artykułów naukowych. Mimo tego, konkretnie na temat sądu kieleckiego wiadomo niewiele. Nie poświęcono mu dotychczas żadnego opracowania naukowego, zaś informacje obecne w literaturze przedmiotu ograniczają się do wzmianek, które można znaleźć w monografii Andrzeja Wrzyszczy oraz nieznanymi szerszemu gronu czytelników publikacjach radomskiego historyka Jana Franeckiego,

⁴ S. SALMONOWICZ, *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939-1945)*, «Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem» 43.3/2021, s. 527-549.

⁵ K. JONCA, *Nationalsozialistisches Recht im besetzten Polen (1939-1945)*, «Polnische Weststudien» 3.2/1984, s. 239-262.

⁶ M. MITERA, *Zwyczajny faszizm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1944*, Warszawa 2017.

⁷ A. WRZYSZCZY, *Das im Generalgouvernement in den Jahren 1939-1945 angewandte materielle Strafrecht*, «Juridica International» 26/2017, s. 25-33.

⁸ W. URUSZCZAK, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, «Z Dziejów Prawa» 12(20)/2019, s. 681-707.

⁹ B. RUDAWSKI, *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022 („Documenta Occupationis”, XVIII).

¹⁰ H. MIELNIK, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939-1944*, Lublin 2020.

¹¹ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939-1945*, Warszawa 2020.

¹² D. MAJER, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. *Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.

¹³ M. BECKER, *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939-1945*, Warszawa 2020.

¹⁴ A. WRZYSZCZY, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

będących właściwie opracowaniami wewnętrznymi Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach¹⁵. Przypuszczam, że stan badań w tym obszarze w dużej mierze był pochodną złego stanu zachowania źródeł – w zasobie Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej został co prawda wyodrębniony zespół archiwalny *Sąd Specjalny w Kielcach [Sondergericht Kielce]*, jednak liczy on jedynie cztery jednostki archiwalne¹⁶. W Archiwum Państwowym w Kielcach w ogóle nie ma takiego zespołu archiwalnego. Zastanawiając się nad losem pozostałej spuścizny aktowej sądu, doszedłem do przypuszczenia, że archiwalia te albo zostały zniszczone celowo, w czasie poprzedzającym ewakuację, albo uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych. Nie zachęcało to badaczy do zajęcia się tym tematem, w przypadku którego proces gromadzenia źródeł alternatywnych był żmudny i obarczony ryzykiem braku wyraźnego efektu.

Źródła takie udało mi się jednak odnaleźć w archiwach polskich i niemieckich. Niniejszy artykuł naukowy stanowi próbę zapalenia tej luki badawczej. Został oparty przede wszystkim na wynikach kwerendy przeprowadzonej w zespole archiwalnym R 137 I Gerichte im Osten (Sądy na Wschodzie) w Archiwum Federalnym w Berlinie. W berlińskim archiwum znalazłem dokumenty dotyczące 25 spraw, których akta zostały wywiezione w ramach ewakuacji w 1944 i 1945 r. Na wyroki wydane przez Sąd Specjalny w Kielcach natrafiłem również podczas kwerendy w zespole archiwalnym Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie w Archiwum Państwowym w Częstochowie. W bardzo obszernym zespole archiwalnym więzienia częstochowskiego znajdują się akta personalne więźniów. Niektóre z nich zawierały odpisy wydanych wyroków, przede wszystkim Sądu Specjalnego w Częstochowie¹⁷,

¹⁵ J. FRANECKI, *Hitlerowski aparat policyjny i sądowniczy i jego działalność w dystrykcie radomskim ze szczególnym uwzględnieniem ziemi radomskiej*, Radom 1978; IDEM, *Działalność sądów specjalnych w dystrykcie radomskim*, Kielce 1978.

¹⁶ *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 r.)*, red. J. BEDNAREK, R. LEŚKIEWICZ, Warszawa 2009, s. 158. Chodzi o jednostki o sygnaturach: GK 871/1, GK 871/2, GK 871/3, GK 871/4.

¹⁷ Na temat Sądu Specjalnego w Częstochowie zob. K. GRACZYK, *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenschowau) (1939-1945)*, «CPH» 74.2/2022, s. 179-219.

ale także Sądu Specjalnego w Kielcach. Na tej podstawie poczyniłem ustalenia dotyczące dziewięciu spraw sądowych. W zasobie archiwalnym po Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce zidentyfikowałem dokumenty dotyczące pięciu kolejnych wyroków. Trzy dalsze wyroki znalazłem w zespole Gubernator Dystryktu Radomskiego w Archiwum Państwowym w Radomiu. Na jeszcze jeden wyrok trafiłem w toku kwerendy w Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu. W badaniach wykorzystałem również literaturę, akta personalne niemieckich prawników przechowywane w Archiwum Federalnym w Berlinie oraz prasę okupacyjną. Powyższa podstawa źródłowa, choć daleka od stanu pierwotnego, umożliwiła mi poczynienie ustaleń dotyczących działalności tytułowego sądu. Starłem się udzielić odpowiedzi na pytania o charakterze podstawowym, dotyczące sądu i jego orzecznictwa: jaki profil spraw (kryminalnych, gospodarczych czy politycznych) przeważał w zachowanym orzecznictwie, oskarżonych której narodowości było najwięcej, czy sięgano po karę śmierci i stosowano wojenne prawo karne III Rzeszy, czy rozpatrywano także sprawy o udzielanie pomocy Żydom, kto sprawował kierownictwo Sondergerichtu, jacy sędziowie byli jego członkami oraz jacy prokuratorzy występowali przed nim, a także czy i jak ludność była informowana o wydanych wyrokach przy użyciu prasy.

Niemieckie sądy specjalne na okupowanym terytorium Rzeczypospolitej Polskiej wprowadzono podczas kampanii wrześniowej 1939 r. na podstawie rozporządzenia naczelnego dowódcy wojsk lądowych Waltera Brauchitscha z 5 września 1939 r. o sądach wyjątkowych na okupowanych obszarach polskich. W rozporządzeniu przewidziano tworzenie sądów specjalnych przez dowódców armii na wzór sądów specjalnych funkcjonujących w Niemczech, stosujących przepisy niemieckiego prawa karnego i podlegających nadzorowi ministra sprawiedliwości III Rzeszy. Zgodnie z tym postanowieniem sądy specjalne zasadniczo orzekały w składzie trzech sędziów zawodowych w postępowaniu jednoinstancyjnym¹⁸.

¹⁸ A. WRZYSZCZ, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 43-45; K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 37-39, 72-74.

Po podziale ziem polskich okupowanych przez Niemcy na tereny włączone do Rzeszy i Generalne Gubernatorstwo nastąpiły stosowne zmiany w istniejącej sieci sądów specjalnych tworzonych we wrześniu 1939 r. Sądy specjalne funkcjonujące dotychczas stały się z urzędu sądami specjalnymi GG. Stosowały niemieckie prawo karne oraz przepisy ustanowione przez władze Generalnego Gubernatorstwa i rozpatrywały sprawy karne przekazane im konkretnymi rozporządzeniami, w których ich właściwość miała charakter wyłączny (stały). Dodatkowo władza oskarżenia (w późniejszej nomenklaturze prokuratura) mogła wnieść do sądu specjalnego przypadki szczególnie ciężkich przestępstw, gdy z uwagi na wyjątkową podłość czynu albo wywołane wśród ogółu poruszenie osądzenie przez sąd specjalny było wskazane. Zachowano zasadę orzekania w składzie trzyosobowym, ale dopuszczono na wniosek prokuratury i w sprawach „niezawilych” orzekanie jednoosobowe. Postępowanie było jednoinstancyjne, choć istniała możliwość wznowienia postępowania. Prawomocny wyrok mógł też zostać wzruszony w drodze sprzeciwu nadzwyczajnego (*ausserordentlicher Einspruch*), który mógł wnieść Kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w ciągu sześciu miesięcy od uprawomocnienia się wyroku, jeżeli miał wątpliwości co do jego słuszności. Wiązało się to z koniecznością przeprowadzenia nowej rozprawy¹⁹. Nie można było przekazać sprawy do postępowania zwyczajnego z sądu specjalnego, zaś wyznaczenie obrońcy pozostawiono swobodnemu uznaniu sądu. W odróżnieniu od sądów specjalnych w Rzeszy, przed sądami specjalnymi w GG przewidziano możliwość wydania przez „ławnika” sądu specjalnego na wniosek prokuratury pisemnego nakazu karnego, wymierzającego karę do jednego roku więzienia. Od nakazu karnego można było wnieść w terminie dwóch tygodni sprzeciw, który rozpatrywał sąd specjalny. Kurt Wille, kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG, tłumaczył, że dopuszczenie możliwości jednoosobowego orzekania przez sąd specjalny oraz wydawania nakazów karnych wynikało z faktu, że

¹⁹ A. WRZYSZCZ, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 162-163.

w listopadzie 1939 r. na obszarze GG oprócz sądów specjalnych nie było innych sądów niemieckich²⁰. W niedługim czasie stan ten został zmieniony w związku z wprowadzeniem dualistycznego, oddzielnego od siebie systemu sądownictwa polskiego i niemieckiego, motywowanego segregacją Niemców i nie-Niemców²¹.

2. KADRY SĄDU SPECJALNEGO

Najwcześniej – 6 września 1939 r. – utworzono Sąd Specjalny w Częstochowie, zaś w dalszej kolejności sądy specjalne w Wieluniu (przeniesiony następnie do Piotrkowa), Bydgoszczy, Łodzi, Katowicach, Krakowie, Kielcach, Radomiu, Przasnyszu i Poznaniu²². Opisując utworzenie sądów specjalnych w Częstochowie i Katowicach, Alfred Konieczny zwrócił uwagę, że ich kadry zostały przygotowane zawczasu, jeszcze przed wybuchem wojny, i wywodziły się z okręgu Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu²³. Podobnie wyglądało utworzenie sądu kieleckiego, choć w tej sprawie zapotrzebowanie na kadrę orzeczniczą i decyzja o jego utworzeniu pojawiły się później, już w toku działań wojennych²⁴.

²⁰ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105, Opracowanie K. Willego „Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie”, k. 256. Opracowanie nie zostało opatrzone datą, jednak ze względu na jego treść można szacować jego powstanie na okres między drugą połową 1941 r. (jest w nim bowiem mowa o dystrykcie Galicja) a końcem pierwszej połowy 1943 r. (mowa jest bowiem o samodzielności sądów specjalnych, a zatem o stanie przed reformy łączącej sądy specjalne z sądami niemieckimi).

²¹ H. MIELNIK, *op. cit.*, s. 54; D. MAJER, *op. cit.*, s. 318.

²² A. WRZYSZCZ, *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939-1945)*, «CPH» 53.1/2001, s. 329-331; IDEM, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 43-49; K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 72-74.

²³ A. KONIECZNY, *op. cit.*, s. 141.

²⁴ AIPN, GK 157/3, t. III, *Abschrift des Schreibens des Chefs der Zivilverwaltung in Tschenstochau und des Regierungspräsidenten in Oppeln Hans Rüdiger an den Reichsminister der Justiz vom 8. September 1939* [Pismo Szefa Zarządu Cywilnego w Częstochowie i prezydenta rejencji opolskiej Hansa Rüdigera do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 8 września 1939 r.], k. 120.

Sąd Specjalny w Kielcach został utworzony jako trzeci (po Częstochowie i Wieluniu/Piotrkowie, a przed Radomiem) w ramach właściwości pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szeffie Zarządu Cywilnego przy 10. Armii, Martina Nebeskiego, prezydenta Sądu Krajowego w Opolu²⁵. Nebeski skierowane do Gliwic polecenie stawienia się jego członków u kieleckiego landrata wydał 18 września 1939 r. Wymienił wówczas jego skład: trzech sędziów, przedstawiciela władzy oskarżenia, tłumacza oraz asystenta sądowego. Wskazał także najlepszą drogę do Kielc, przez Katowice i Miechów. O nocleg i wyżywienie kadry sądowej miał się zatroszczyć kielecki landrat²⁶. Co ciekawe, gdy przejściowo, przez krótki czas, stosowano nazewnictwo cyfrowe Sondergerichtów²⁷, sąd kielecki również był oznaczony rzymską „III”. Według stanu na dzień 19 września 1939 r. na obszarze podległym Nebeskiemu istniał Sondergericht I w Częstochowie, Sondergericht II w Piotrkowie oraz Sondergericht III w Kielcach, zaś przewidywano utworzenie Sondergericht IV w Radomiu. Dopuszczono wówczas także wzajemne zastępowanie się sędziów z poszczególnych sądów specjalnych (sędziowie Sondergericht II mieli zastępować sędziów Sondergericht I, zaś sędziowie Sondergericht I sędziów Sondergericht III i odwrotnie)²⁸.

²⁵ BA, R 3001/9803/7/1, *Bericht von der Landrätekonferenz in Tschenstochau am 19. September 1939* [Raport z konferencji landratów w Częstochowie 19 września 1939 r.], k. 23-24.

²⁶ AIPN, GK 157/3, t. III, *Schreiben des Beauftragten für die Angelegenheiten der Justiz beim Chef der Zivilverwaltung in Tschenstochau an das Landgericht in Gleiwitz vom 18. September 1939* [Pismo pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szeffie Zarządu Cywilnego w Częstochowie do Sądu Krajowego w Gliwicach z 18 września 1939 r.], k. 144.

²⁷ Wskazuje na to np. AIPN, GK 157/3, t. III, *Schreiben des Beauftragten für die Angelegenheiten der Justiz beim Chef der Zivilverwaltung in Tschenstochau an Stempelfabrik in Oppeln vom 15. September 1939* [Pismo pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szeffie Zarządu Cywilnego w Częstochowie do fabryki stempli w Opolu z 15 września 1939 r.], k. 135.

²⁸ AIPN, GK 157/3, t. III, *Schreiben des Beauftragten für die Angelegenheiten der Justiz beim Chef der Zivilverwaltung in Tschenstochau an Stempelfabrik in Oppeln vom 15. September 1939* [Pismo pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szeffie Zarządu Cywilnego w Częstochowie do fabryki stempli w Opolu z 15 września 1939 r.], k. 146.

Sąd Specjalny w Kielcach podjął pracę 26 września 1939 r.²⁹ Jego pierwszym przewodniczącym został mianowany dr Hugo Winter, dyrektor wrocławskiego sądu krajowego od 1 października 1927 r.³⁰, choć pierwotnie funkcję tę miał objąć prezydent Sądu Krajowego w Bytomiu dr Georg Przikling³¹. Niestety, z powodu braku źródeł bliższe ustalenia na temat Wintera nie były możliwe. Pierwotny kształt właściwości miejscowej Sądu Specjalnego w Kielcach został określony w rozkazy dziennym Szefa Zarządu Cywilnego w Częstochowie z 19 września 1939 r. Obejmowała ona powiaty miejskie i ziemskie: Kielce, Radom, Jędrzejów i Końskie³². Po kilkunastu dniach, w związku z utworzeniem czwartego sądu specjalnego – w Radomiu, uregulowano na nowo właściwość sądów specjalnych. Odtąd granice kognicji Sondergericht Kielce obejmowały powiaty: Kielce, Opatów, Sandomierz, Stopnica (Busko), Pińczów, Miechów oraz Jędrzejów³³. W porównaniu z poprzednią regulacją powiat Końskie znalazł się we właściwości radomskiego sądu specjalnego. Kolejna zmiana granic okręgu sądu specjalnego odbyła się we wrześniu 1940 r.

Na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego obejmującego dokumenty dotyczące w sumie 42 spraw z lat 1940-1945 ustaliłem, że funkcję przewodniczącego rozprawy sprawowało pięciu sędziów: Erwin Harder, Hugo Winter, Paul Soltmann, Friedrich Starcke oraz Paul Bieber. Zasadniczo przewodniczyli oni kompletom trzyosobowym lub gdy rozpoznawali sprawy jednoosobowo. Składom trzyosobowym najczęściej przewodniczył Winter. Na podstawie zachowanych źródeł trzeba zresztą

²⁹ AIPN, GK 157/3, t. III, *Zum Tagesbefehl. Gerichtswesen* [Do rozkazu dziennego. Sądownictwo], k. 180.

³⁰ A. KONIECZNY, *op. cit.*, s. 141; *Handbuch der Justizverwaltung*, Berlin 1942, s. 56.

³¹ AIPN, GK 157/3, t. III, *Schreiben des Landgerichtspräsidenten in Gleiwitz an den Beauftragten für die Angelegenheiten der Justiz in Tschenschostochau Chef der Zivilverwaltung vom 20. September 1939* [Pismo prezydenta Sądu Krajowego w Gliwicach do pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości Szefa Zarządu Cywilnego w Częstochowie z 20 września 1939 r.], k. 189.

³² AIPN, GK 179/165, *Tagesbefehl Nr. 10 vom 19. September 1939* [Rozkaz dzienny nr 10 z 19 września 1939 r.], k. 29.

³³ AIPN, GK 196/270, *Tagesbefehl Nr. 17 vom 2. Oktober 1939* [Rozkaz dzienny nr 17 z 2 października 1939 r.], k. 59.

uznać za prawdopodobne, że Winter był jedynym przewodniczącym Sądu Specjalnego w Kielcach. Występował bowiem w składach orzekających w latach 1939-1944, a ostatnie z zachowanych orzeczeń pod jego przewodnictwem wydano 20 lipca 1944 r.³⁴, a więc w okresie, gdy przygotowywano ewakuację niemieckiego sądownictwa z Generalnego Gubernatorstwa. Fakt prowadzenia rozpraw przez Soltmanna i Hardera nie budzi zastrzeżeń – byli oni co prawda szeregowymi członkami Sondergerichtu, ale mogli również przewodniczyć pod nieobecność Wintera. Osobno trzeba wyjaśnić pojawienie się Starcke oraz Biebera w tym gronie. Starcke w latach 1941-1944 był przewodniczącym Sądu Specjalnego we Lwowie. Jego nazwisko widnieje na wyroku wydanym pod nazwą *Sondergericht Kielce – Ausweichstelle Görlitz* po posiedzeniu we Wrocławiu 10 stycznia 1945 r., w składzie dwuosobowym (przy udziale radcy sądu kameralnego dr. Maxa Tschischgale), o którym to wyroku będzie jeszcze mowa. Jak ustalił Andrzej Wrzyszczy, w okresie tym Starcke i Tschischgale funkcjonowali jako członkowie jednego w Zgorzelcu sądu specjalnego, utworzonego w ramach Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa³⁵. Na podstawie tego oraz kilku innych orzeczeń wydanych w Zgorzelcu przypuszczam jednak, że wyroki te były wydawane nie pod nazwą „wspólny sąd specjalny”, lecz pod nazwą konkretnego sądu specjalnego, choć w niezmiennym składzie (Starcke i Tschischgale, w razie potrzeby dobierano jeszcze trzeciego wotanta). W tym stanie faktycznym Starcke należy uznać za ostatniego przewodniczącego Sądu Specjalnego w Kielcach, choć udział jego był uzasadniony wyłącznie kształtem ewakuacji niemieckiego sądownictwa z Generalnego Gubernatorstwa i obsadą placówki zapasowej w Zgorzelcu. Na podobnej zasadzie wziął udział w pracach ewakuowanego

³⁴ BA, R 137 I/2482, *Urteil in der Strafsache gegen Stanislaw Toporek vom 20. Juli 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stanisławowi Toporkowi z 20 lipca 1944 r.], k. 1.

³⁵ A. WRZYSZCZY, *Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944-1945*, [w:] 'Nil nisi veritas'. *Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. GŁUSZAK, D. WIŚNIEWSKA-JÓZWIĄK, Łódź 2016, s. 520, 522.

Sondergerichtu dyrektor sądu obwodowego Paul Bieber. Jego nazwisko widnieje na protokole rozprawy odbytej 15 stycznia 1945 r. w Zgorzelcu³⁶.

Na temat osób sprawujących kierownictwo rozpraw Sondergerichtu udało mi się zebrać jedynie fragmentaryczne dane. Wiadomo, że dr Erwin Harder, zanim trafił do Generalnego Gubernatorstwa, był członkiem Sądu Specjalnego w Hamburgu, zaś w GG poza Kielcami orzekał również w Warszawie³⁷. Sędzią Sondergericht Kielce został 27 sierpnia 1941 r., a 12 marca 1943 r. otrzymał awans na dyrektora sądu krajowego³⁸. Co do Wintera udało się ustalić jedynie to, że wywodził się z wrocławskiego sądu krajowego. Starcke, którego udział w pracach Sondergericht Kielce – jak już wspomniałem – miał jedynie epizodyczny charakter, urodził się w 1892 r. w Bochum, do Generalnego Gubernatorstwa przybył z Poczdamu i został kierownikiem Sądu Specjalnego we Lwowie. Lwów opuścił w lipcu 1944 r., następnie został włączony w skład Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu, gdzie wydał jeden z odnalezionych wyroków jako przewodniczący Sądu Specjalnego w Kielcach³⁹. Natomiast zachowane wyroki poświadczające orzekanie przez Soltmanna w Kielcach pochodzą z 1941 r. Wiadomo, że z Kielc z dniem 1 stycznia 1942 r. został przeniesiony do Tarnopola, gdzie objął przewodnictwo tamtejszego sądu specjalnego i otrzymał awans na dyrektora sądu krajowego w marcu 1943 r.⁴⁰ Bieber (ur. w 1900 r.) natomiast trafił do Zgorzelca po

³⁶ BA, R 137 I/2505, *Verhandlungsprotokoll vom 15. Januar 1945* [Protokół rozprawy z 15 stycznia 1945 r.], k. 58.

³⁷ BA, DOK/P 1310, *Bericht vom 16. April 1966* [Raport z 16 kwietnia 1966 r.], k. 3-4; <http://www.tenhumbergreinhard.de/1933-1945-taeter-und-mitlaeufer/1933-1945-biografien-h/index.html> (dostęp 21 listopada 2022 r.).

³⁸ *Personalm Nachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 21 grudnia 1941 r.; *Personalm Nachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 12 maja 1943 r.

³⁹ BA, R 102 *Distrikt- und Kreisverwaltungen im Generalgouvernement* [Administracje dystryktowe i powiatowe w Generalnym Gubernatorstwie]/347, *Personalbogen* [Ankieta personalna], k. 2; AIPN, GK 97/81, t. 2, *Marschbefehl für Distriktangehörige vom 19. Juli 1944* [Rozkaz wymarszu dla członków dystryktu z 19 lipca 1944 r.], k. 78.

⁴⁰ *Personalm Nachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 11 marca 1942 r.; *Personalm Nachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 12 maja 1943 r.

ewakuacji dystryktu lubelskiego, w którym był członkiem Wyższego Sądu Niemieckiego w Lublinie⁴¹.

W składach orzekających w zachowanych wyrokach najczęściej występowali Winter (zawsze jako przewodniczący), Wild, Harder oraz Kranast. Przymuszalnie stanowili oni podstawowy skład Sondergerichtu, który w zależności od potrzeb był uzupełniany o inne osoby.

Na podstawie zachowanego materiału źródłowego jako wotantów udało mi się ustalić: Otto Jensa, dr. Reinholda Koflera, Kranasta⁴², Georga Krömera, dr. Gerharda Kubowitza, Arnolda Langenmayra, wspomnianego Hardera, Waltera Eberta, Dietricha von der Mülbe, wspomnianego Soltmanna i Tschischgale, Herberta von der Wartha oraz Eberharda Wilda. Przed Sondergerichtem występowali prokuratorzy: dr Wolfgang Hanitzsch, Günther Kasten, Otto Neeb, Helmut Schiller, Albrecht Zippel oraz Knoll. Natomiast funkcje protokolanta podczas rozpraw sądu specjalnego pełnili: Gerlach, Jasny, Merbeck, Vogt oraz Piela. Z akt personalnych zachowanych w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie wynika, że urzędnikami sądowymi Sądu Specjalnego w Kielcach oraz Niemieckiej Prokuratury w Kielcach byli również Otto Schulze i Hermann Wieruch⁴³, którzy wypełniali zadania z zakresu tzw. policji sesyjnej podczas rozpraw oraz pilnowali oskarżonych, podlegali im także polscy woźni sądowi. Pozwolono im nosić broń, z czym związany był pewien incydent: 19 czerwca 1943 r. Schulze miał zamiar udać się w odwiedziny do rodziny zamieszkałej w ówczesnym powiecie Blachownia (tj. na terenie Rzeszy). Pod wieczór dojechał pociągiem z Kielc do Częstochowy, gdzie nie znalazł już jednak dalszego połączenia, dlatego postanowił udać się w kierunku trasy

⁴¹ AIPN, GK 96/14, *Vermerk für die Personalakten Bieber vom 19. August 1944* [Wzmianka do akt personalnych Biebera z 19 sierpnia 1944 r.], k. 3.

⁴² Na pewno nie chodzi o prokuratora Hellmutha Kranasta, którego akta personalne są przechowywane w BA, R 3001/64512, który do maja 1942 r. pracował w Łodzi, następnie pozostał powołany do Wehrmachtu i zmarł w szpitalu wojskowym w październiku 1944 r.

⁴³ AIPN, GK 100/12, *Schreiben des Leiters der Abteilung Justiz in Warschau an den Leiter des Sondergerichts in Kielce vom 13. April 1943* [Pismo kierownika Wydziału Sprawiedliwości w Warszawie do kierownika Sądu Specjalnego w Kielcach z 13 kwietnia 1943 r.], k. 8.

wylotowej z miasta, aby dostać się okazją do miejscowości docelowej. W pewnym momencie został jednak zatrzymany przez uzbrojonego mężczyznę w polskim mundurze kolejarskim, który zażądał od niego dokumentów. Następnie do kolejarza dołączyły dwie kolejne osoby ubrane w ciemne, cywilne garnitury, schwyciły Schulzego i odebrały mu pistolet i pięć naboju, po czym się oddaliły. Schulze niezwłocznie zgłosił zdarzenie policji, a po noclegu w Częstochowie udał się w drogę powrotną⁴⁴. Akta wytworzone przez organa bezpieczeństwa Polski ludowej pozwoliły dodatkowo na ustalenie, że w latach 1940-1944 funkcję tłumacza w Sondergerichtcie pełnił Franciszek Hanzel, wpisany na trzecią grupę folkslisty, który przed wybuchem wojny był sędzią w Cieszynie⁴⁵.

Odnosnie do powyższych sędziów bliższe ustalenia udało mi się poczynić tylko w niewielkim zakresie. Okazało się, że Krömer zasiadał w składach Sondergerichtu w 1940 i 1941 r., zaś z dniem 1 grudnia 1941 r. został zastępcą kierownika dystryktowego wydziału sprawiedliwości w Radomiu⁴⁶. Kubowitz urodził się w 1902 r. we Frankfurcie nad Odrą, w styczniu 1933 r. wstąpił do NSDAP i był członkiem SA. W 1926 r. zdał pierwszy, a w 1930 r. drugi egzamin prawniczy, oba z wynikiem wystarczającym. W 1929 r. na Uniwersytecie w Kolonii obronił rozprawę doktorską na temat „Znaczenie recydywy w ustawodawstwie i polityce kryminalnej”⁴⁷. Karierę w sądownictwie rozpoczął w okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Düsseldorfie⁴⁸. Do GG trafił jako radca sądu obwodowego, brał udział w wydaniu zachowanych wyroków z 1941 i 1943 r., orzekał również w Wyższym Sądzie Niemieckim w Radomiu i w maju 1943 r. został awansowany na sędziego najwyższego (*Oberrichter*)⁴⁹. Langenmayr (ur. 1904) przed wojną praktykował jako adwokat, zaś

⁴⁴ AIPN, GK 100/12, *Bericht vom 21. Juni 1943* [Raport z 21 czerwca 1943 r.], k. 19.

⁴⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (AIPN Ka) 02/270, *Meldunek obywatelski z 2 stycznia 1954 r.*, k. 10; *Informacja opracowania dla Naczelnika Wydziału Departamentu I MSW w Warszawie z 20 sierpnia 1984 r.*, k. 62.

⁴⁶ *Personalm Nachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 14 grudnia 1941 r.

⁴⁷ G. KUBOWITZ, *Die Bedeutung des Rückfalls in Gesetzgebung und Kriminalpolitik*, Köln-Eupen 1929.

⁴⁸ BA, VBS 1018 (R 3001)/ZD 7638, *Personalebogen Jahr 1930* [Ankieta personalna 1930 r.], k. 418.

⁴⁹ *Personalm Nachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 30 czerwca 1943 r.

w GG najprawdopodobniej pracował jako sędzia w Kielcach i Radomiu – odnaleziony wyrok wydany przy jego udziale pochodzi z 1942 r., zaś w kwietniu 1943 r. został mianowany porucznym prokuratorem w Niemieckiej Prokuraturze w Radomiu⁵⁰, w takim charakterze pracował też w Częstochowie. We wrześniu 1944 r. nadal pełnił służbę w GG⁵¹. Walter Ebert widnieje w składzie orzekającym tylko jednego wyroku w 1941 r.⁵² Jego udział miał zapewne charakter epizodyczny i wyjątkowy, skoro jego stałym miejscem pracy był Sąd Specjalny w Radomiu, któremu przewodniczył⁵³. Von der Mülbe urodził się w 1908 r. w Berlinie, w 1932 r. zdał pierwszy egzamin z wynikiem w pełni zadowolającym, a w 1936 r. drugi egzamin z wynikiem dobrym. W maju 1933 r. wstąpił do NSDAP. Karierę w sądownictwie rozpoczął w sądach berlińskich. W sierpniu 1939 r. został mianowany radcą Sądu Krajowego w Berlinie, zaś w marcu 1942 r. oddelegowano go do GG. W aktach personalnych poświadczono jedynie jego członkostwo w Sądzie Specjalnym w Radomiu, zatem jego udział w rozprawach w Kielcach miał przypuszczalnie jedynie charakter doraźny i zastępczy. Pod koniec czerwca 1943 r. jego oddelegowanie zostało odwołane w związku z powołaniem do Wehrmachtu⁵⁴. Von der Warth (ur. 1904 r.) był porucznym sędzią, a przed oddelegowaniem do GG wykonywał zawód adwokata w Hagen w Zagłębiu Ruhry. W 1942 r. jego nazwisko widniało na wyrokach wydanych przez Sąd Specjalny w Radomiu, natomiast w 1943 r. na jednym z zachowanych wyroków kieleckiego sądu specjalnego⁵⁵. Natomiast Wild trafił

⁵⁰ *Personalmachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 10 lipca 1943 r.

⁵¹ BA, R 3001/65780, Vermerk vom 14. September 1944 [Zapisek z 14 września 1944 r.], bp.

⁵² AIPN, GK 871/4, *Urteil in der Strafsache gegen Nusym Wolfowicz vom 29. Mai 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Nusymowi Wolfowiczowi z 29 maja 1941 r.], k. 15.

⁵³ A. WRZYSZCZ, *Z działalności...*, s. 338-339.

⁵⁴ BA, R 3001/68902, *Personal- und Befähigungsnachweisung* [Wykaz personalny i kwalifikacyjny], k. XXIX; *Schreiben der Reichsministers der Justiz an den Kammergerichtspräsidenten in Berlin vom 16. Juni 1943* [Pismo ministra sprawiedliwości Rzeszy do prezydenta Sądu Kameralnego w Berlinie z 16 czerwca 1943 r.], k. 41.

⁵⁵ BA, R 137 I/2500, *Urteil in der Strafsache gegen Hermann Terwey vom 22. Juli 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Hermannowi Terweyowi z 22 lipca 1943 r.],

do Sądu Specjalnego przy Sądzie Niemieckim w Kielcach z Prokuratury Niemieckiej we Lwowie. Nie jest znana dokładna data tego przeniesienia. Ogłoszono je w prasie w listopadzie 1943 r.⁵⁶, zaś Wild wziął udział w wydaniu zachowanych wyroków z 1943 i 1944 r.

W zachowanych wyrokach jako przedstawiciel oskarżenia najczęściej widnieje Kasten, trochę rzadziej Schiller i Zippel. Spośród kadry prokuratorskiej bliższe ustalenia udało się poczynić odnośnie do Hanitzscha, Kastena, Neeba, Schillera, Zippela i Knolla. Hanitzsch urodził się w 1900 r. pod Moguncją, a przed oddelegowaniem do GG wykonywał zawód adwokata w Lipsku. Po zwolnieniu ze służby wojskowej w listopadzie 1940 r. został przyjęty jako sędzia pomocniczy do Sądu Obwodowego w Dreźnie, skąd w marcu 1941 r. jako poruczony sędzia udał się do Radomia. Orzekał najpierw w Sądzie Specjalnym w Radomiu, zaś w grudniu 1942 r. został przeniesiony do Niemieckiej Prokuratury w Kielcach, skąd w kwietniu 1943 r. trafił do Niemieckiej Prokuratury w Lublinie. W październiku 1944 r. minister sprawiedliwości Rzeszy odwołał jego oddelegowanie na teren GG w związku z powołaniem go do służby wojskowej⁵⁷. Na temat Kastena wiadomo jedynie tyle, że urodził się w 1906 r., z dniem 1 grudnia 1941 r. został przeniesiony z Władzy Oskarżenia przy Sądzie Specjalnym w Chełmie do Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG, tam w marcu 1943 r. otrzymał awans na pierwszego prokuratora. Zachowane wyroki wskazują, że później, w 1943 i 1944 r., występował w charakterze oskarżyciela przed Sądem Specjalnym w Kielcach⁵⁸. Neeb urodził się w 1890 r. w miejscowości

k. 1-2; BA, DOI/DOK/P/1573, *Notiz betr. von der Warth vom 15. Juni 1965* [Notatka dotycząca von der Wartha z 15 czerwca 1965 r.], k. 3.

⁵⁶ *Personalmachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 17 września 1943 r.

⁵⁷ BA, R 102/315, *Personalfragebogen* [Ankieta personalna], k. 1; *Personalbogen* [Ankieta personalna], k. 2; *Personalbogen* [Ankieta personalna], k. 57; *Vermerk vom 8. April 1943* [Zapisek z 8 kwietnia 1943 r.], k. 77; BA, R 3001/58883, *Schreiben des Reichsministers der Justiz an den Oberlandesgerichtspräsidenten und Generalstaatsanwalt in Dresden vom 2. Oktober 1944* [Pismo ministra sprawiedliwości Rzeszy do prezydenta wyższego sądu krajowego i prokuratora generalnego w Dreźnie z 2 października 1944 r.], k. 3.

⁵⁸ BA, R 9361 I/1554, *Fragebogen – Parteistatistische Erhebung 1939* [Ankieta – partyjne badanie statystyczne w 1939 r.], k. 77995; *Personalmachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 3 lutego 1942 r.; *Personalmachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 12 maja 1943 r.

Zeilbach w Hesji. W 1912 r. zdał z wynikiem dobrym pierwszy egzamin prawniczy, zaś w 1920 r. drugi z wynikiem wystarczającym. W maju 1933 r. wstąpił do NSDAP. Swoją karierę związał z frankfurcką prokuraturą, w której w 1935 r. awansował na pierwszego prokuratora i objął kierownictwo Prokuratury Rejonowej (Amtsanwaltschaft) we Frankfurcie nad Menem. Od początku listopada 1939 r. był oddelegowany do GG, gdzie objął kierownictwo Władzy Oskarżenia przy Sądzie Specjalnym w Krakowie. Podczas służby w stolicy GG w 1941 r. otrzymał awans na nadprokuratora i odznaczenie Wojennym Krzyżem Zasługi II klasy, zaś w marcu 1944 r. jego oddelegowanie zamieniono w formalne (stałe) przeniesienie do GG⁵⁹. Schiller został oddelegowany do GG jako asesor sądowy i z dniem 1 stycznia 1942 r. objął stanowisko referenta we Władzy Oskarżenia przy Sądzie Specjalnym w Kielcach. Tam, już w ramach Niemieckiej Prokuratury w Kielcach, w marcu 1943 r. otrzymał powołanie na prokuratora⁶⁰. Najwięcej informacji udało się jednak zgromadzić na temat prokuratora Zippela. Urodził się w 1902 r. w Toruniu w rodzinie radcy sądu krajowego. W 1925 r. zdał pierwszy, a w 1929 r. drugi egzamin prawniczy, oba z wynikiem wystarczającym. Od maja 1933 r. był członkiem NSDAP. Wiadomo, że znalazł się w tzw. pierwszym składzie Sądu Specjalnego w Katowicach w 1939 r. Był tam wówczas jedynym prokuratorem, zaś jego macierzystą jednostką była prokuratura w Wałbrzychu. W zachowanych raportach z pierwszego okresu działalności w stolicy Górnego Śląska przyznał się do różnych naruszeń prawa, jak na przykład pozbawienie obrony podsądnych⁶¹. Akta personalne Zippela prowadzone w GG wskazują, że od 16 kwietnia 1940 r. do 3 maja 1943 r. był kierownikiem Niemieckiej Prokuratury w Kielcach. Wystawione w związku z opuszczeniem przez niego stanowiska prokuratorskiego świadectwo służbowe zawiera wiele pochwał. Kierownik dystrykto-

⁵⁹ BA, R 137 I/1256, *Personal- und Leistungsbericht* [Raport personalny i osiągnięć], bp; *Abschrift der Verleihungsurkunde vom 29. Oktober 1941* [Odpis aktu nadania z 29 października 1941 r.], bp; BA, R 3001/69419, *Personallbogen* [Ankieta personalna], k. I-VII.

⁶⁰ *Personalnachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 11 marca 1942 r.; *Personalnachrichten*, «Krakauer Zeitung» z 12 maja 1943 r.

⁶¹ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 80-81, 144.

wego wydziału sprawiedliwości w Radomiu dr Herbert Wollmann wskazał, że Zippel rozbudował kielecką prokuraturę i kierował nią, osiągając najlepsze wyniki. Podkreślił jego dużą pracowitość, chęć do pracy i nadzwyczajną decyzyjność. Opiniowany łączył w sobie solidną wiedzę prawniczą, szybką zdolność pojmowania, zmysł praktyczny oraz szybki, praktyczny sposób pracy. W służbie i poza służbą prowadził się bez zarzutu. Przełożony określił go jako dobrego kolegę, szczerego charakteru, o autentycznym narodowosocjalistycznym usposobieniu i nastawieniu⁶². Karierę Zippel kontynuował jako przewodniczący Sądu Specjalnego w Krakowie, gdzie orzekał jeszcze we wrześniu 1944 r.⁶³ W oczach przełożonych nieistotne było zatem skazanie go przez Sąd Obwodowy w Wałbrzychu (Amtsgericht Waldenburg) w 1941 r. na karę grzywny w wysokości 25 marek za nadużycie samochodu służbowego⁶⁴. Natomiast Hermann Knoll, którego udział w rozprawie kieleckiego sądu specjalnego wynikał z zatrudnienia w Placówce Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelsku, na terenie GG pracował w Niemieckiej Prokuraturze w Piotrkowie, był członkiem Sądu Specjalnego w Warszawie, pracował w Niemieckiej Prokuraturze w Warszawie oraz w Niemieckiej Prokuraturze we Lwowie⁶⁵.

Zgromadzone dane niestety nie pozwoliły precyzyjnie i jednoznacznie określić źródła kadr dla Sądu Specjalnego w Kielcach. Ponieważ zamiar jego utworzenia wykrystalizował się nieco później, niż to miało miejsce w przypadku składów orzekających przygotowywanych jeszcze przed wybuchem wojny i wykorzystanych w Częstochowie, Katowicach czy Krakowie, wydaje mi się prawdopodobne, że choć przewodniczący Winter wywodził się z Wrocławia, to pozostali członkowie ze względu

⁶² BA, R 102/317, *Dienstleistungszeugnis über Landgerichtsdirektor Zippel vom 3. Juli 1944* [Świadcstwo służbowe o dyrektorze sądu krajowego Zippelu z 3 lipca 1944 r.], bp; *Personalbogen* [Ankieta personalna], bp.

⁶³ BA, R 137 I/1426, *Urteil in der Strafsache gegen Paul Wolff vom 1. September 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Paulowi Wolffowi z 1 września 1944 r.], bp.

⁶⁴ BA, R 102/317, *Urteil in der Strafsache gegen Albrecht Zippel vom 11. März 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Albrechtowi Zippelowi z 11 marca 1941 r.], k. 185-186.

⁶⁵ *Personalmeldungen*, «*Krakauer Zeitung*» z 10 lipca 1943 r.; *Personalmeldungen*, «*Krakauer Zeitung*» z 19 sierpnia 1943 r.; *Personalmeldungen*, «*Krakauer Zeitung*» z 30 stycznia 1944 r.

na ograniczony zasób kadrowy tamtejszego okręgu wyższego sądu krajowego, i tak znacznie obciążonego koniecznością oddelegowania znacznej liczby sędziów na okupowane ziemie polskie, byli rekrutowani z pozostałych okręgów sądowych w całej Rzeszy. Wskazuje na to obecność w składach orzekających sędziów pochodzących z Berlina, Hamburga czy Zagłębia Ruhry. Przegląd dostępnych danych biograficznych pozwolił również zaobserwować znaczne ruchy kadrowe nie tylko na linii Sąd Specjalny w Kielcach – pozostałe sądy specjalne w dystrykcie, lecz także na linii sąd specjalny – prokuratura.

3. USTRÓJ

Konkretne ustalenia dotyczące ustroju kieleckiego sądu specjalnego są utrudnione ze względu na fakt, że nie zachowały się właściwie żadne akta o charakterze administracyjno-organizacyjnym. Z tego powodu sięgnąłem po analogie dotyczące innych sądów specjalnych oraz generalia wynikające ze zmian przeprowadzanych w ustawodawstwie Generalnego Gubernatorstwa.

Na tej podstawie można wyodrębnić kilka faz w ustroju sądu specjalnego. W pierwszym okresie był on jedną z komórek w ramach Szefa Zarządu Cywilnego przy 10. Armii i jego pozycja była analogiczna do innych sądów specjalnych tworzonych przez Niemców na ziemiach polskich, jak na przykład Sądu Specjalnego w Katowicach⁶⁶. W pierwszych dokumentach pośrednio dotyczących sądu kieleckiego posługiwano się cyframi rzymskimi (Sondergericht III in Kielce). Przepuszczalnie później używana nomenklatura mogła ewoluować w sposób analogiczny na przykład do Katowic, odzwierciedlając usytuowanie przy administracji wojskowej wykonywanej przez cywilów (jako np. Sąd Specjalny w Kielcach – Szef Zarządu Cywilnego). W takiej formule sąd specjalny mógł działać do 25 października 1939 r., kiedy to rozwiązano zarząd

⁶⁶ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 75.

wojskowy⁶⁷, albo do 15 listopada 1939 r., kiedy Generalny Gubernator rozporządzeniem o sądach specjalnych przekształcił część z nich (tj. te, których siedziby znalazły się na obszarze GG) w sądy specjalne GG, jeśli urzędowały w stolicy dystryktu, lub wydziały sądów specjalnych, jeśli działały w innych miejscowościach⁶⁸. Zgodnie z takim postanowieniem kielecki sąd specjalny utracił swoją samodzielność i stał się wydziałem Sądu Specjalnego w Radomiu – wyrażała to nowa nazwa urzędowa: Sondergericht Radom, Abteilung Kielce (Sąd Specjalny w Radomiu, Wydział w Kielcach). Podobny los spotkał również Sąd Specjalny w Piotrkowie oraz Sąd Specjalny w Częstochowie, które stały się wydziałami radomskiego sądu specjalnego⁶⁹.

Wydaje mi się, że właściwie powyższa zmiana ustrojowa miała charakter formalny. Nie widać, aby bezpośrednio zaowocowała zmianami kadrowymi w rodzaju przesunięcia sędziów z Radomia do Kielc lub w odwrotnym kierunku. Można wręcz stwierdzić, że dotychczasowi członkowie Sądu Specjalnego w Kielcach po prostu stali się członkami Wydziału w Kielcach Sądu Specjalnego w Radomiu. Wskazuje na to generalna stałość składu orzekającego odzwierciedlona w zachowanych wyrokach (przewodnictwo Wintera), który był inny od składu orzekającego w podobnym czasie w stolicy dystryktu. Co więcej, wypada podkreślić, że w okresie tym nadal w wyrokach wykorzystywano dotychczasową nazwę sądu: Sondergericht in Kielce. W żadnym z orzeczeń z tego okresu nie znalazła się formuła wynikająca z obowiązujących wówczas przepisów prawa, zakładająca podporządkowanie radomskiemu sądowi specjalnemu.

Kolejna zmiana usytuowania miała miejsce na podstawie rozporządzenia w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych z 5 lipca 1943 r.⁷⁰,

⁶⁷ W. KOZYRA, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1945*, «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G, Ius» 60.1/2013, s. 36.

⁶⁸ A. WRZYSZCZ, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 43-49; IDEM, *Z działalności...*, s. 329-331.

⁶⁹ A. WRZYSZCZ, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 83.

⁷⁰ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa (Dz. RGG), nr 53, s. 309.

zgodnie z którym od początku sierpnia sądy specjalne zostały połączone z sądami niemieckimi i utraciły samodzielny byt. W przypadku Kielc oznaczało to utworzenie sądu niemieckiego w tym mieście oraz powiązanie go z sądem specjalnym – ową akcesoryjność powinna być wyrażać nowa nazwa: *Sondergericht beim Deutschen Gericht in Kielce* (Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w Kielcach)⁷¹, jednak w każdym z zachowanych wyroków wydanych od lipca 1943 r. stosowano formułę dotychczasową – *Sondergericht in Kielce*. Dodatkowo chciałbym zwrócić uwagę, że we wszystkich zachowanych wyrokach stosowano jednolicie pieczęć: *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete – Chef des Distrikts Radom*. Stosowano więc pierwotny wzór pieczęci ogólnej dystryktu, nieuwzględniający późniejszej zmiany polegającej na wykreśleniu dookreślenia okupowanych ziem polskich oraz nienawiązujący w jakikolwiek sposób do sądu specjalnego. Praktyka ta jest zadziwiająca, bowiem w sąsiednich sądach specjalnych, na przykład częstochowskim, stosowano imienną pieczęć sądu. Co więcej, wypada podkreślić, że przez cały czas wykorzystywano tam tę samą pieczęć sądową, ilustrującą nazwę: *Generalgouvernement – Sondergericht in Tschenstochau*.

W przypadku Sądu Specjalnego w Kielcach można uznać za wykluczone istnienie w którymkolwiek momencie drugiej izby czy drugiego składu orzekającego – obsada etatowa wynosząca trzech sędziów⁷² nie pozwalała na zestawienie drugiego kompletu sędziowskiego. Sąd specjalny zajmował razem z Władzą Oskarżenia budynek zarządzany przez inspekcję finansową w Kielcach przy ul. Seminaryjskiej 12 (*Seminarstrasse 12*)⁷³.

⁷¹ A. WRZYSZCZ, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 92-93, 99.

⁷² *Ibidem*, s. 49, 87.

⁷³ AAN, Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 704, *Baumittelbedarfsnachweisung für das Rechnungsjahr 1942* [Wykaz zapotrzebowania materiałów budowlanych dla roku rachunkowego 1942], k. 111-112.

4. ORZECZNICTWO

Pierwsza wokanda odbyła się 30 września 1939 r. i obejmowała dwie sprawy⁷⁴. Już 1 października 1939 r. przewodniczący Sondergericht Kielce był pytany przez Nebeskiego, co stało się z dwoma przestępcami notorycznymi doprowadzonymi z urzędu landrata. Z zapisku na dokumencie wynika, że sprawa została zwrócona landratowi z powodu braku czynu zabronionego celem umieszczenia obu mężczyzn w obozie koncentracyjnym⁷⁵. Notatki z narady przewodniczących sądów specjalnych, która odbyła się w Berlinie 24 października 1939 r. i w której wziął udział Winter, wskazują, że przed kieleckim sądem specjalnym wszczęto 95 spraw i wydano 19 wyroków. Generalnie rozpoznawane wówczas sprawy uważano za należące do zakresu tzw. poważnej, ale powszechnej, przestępczości⁷⁶. Datowane na 15 listopada 1939 r. sprawozdanie za okres od 25 września, złożone zapewne w związku z przejściem Sondergerichtów na etat Generalnego Gubernatorstwa, wskazywało na niewielki postęp prac Sądu Specjalnego w Kielcach – prawomocnie rozstrzygnięto do tego momentu 29 spraw, w okresie sprawozdawczym wpłynęły do prokuratora przy sądzie specjalnym 134 sprawy, z których umorzono 36, żadnej nie zawieszono, 29 oddano innym organom, 5 załatwiono w inny sposób, zaś w 34 wniesiono akt oskarżenia⁷⁷.

⁷⁴ AIPN, GK 157/3, t. III, *Wochenbericht vom 1. Oktober 1939* [Raport tygodniowy z 1 października 1939 r.], k. 194.

⁷⁵ AIPN, GK 157/3, t. III, *Schreiben des Beauftragten für die Angelegenheiten der Justiz beim Chef der Zivilverwaltung in Radom an den Vorsitzenden des Sondergerichts III in Kielce vom 1. Oktober 1939* [Pismo pełnomocnika do spraw wymiaru sprawiedliwości przy Szefie Zarządu Cywilnego w Radomiu do przewodniczącego Sądu Specjalnego III w Kielcach z 1 października 1939 r.], k. 193.

⁷⁶ BA, R 3001/9803/7/1, *Vermerk über die Besprechung mit den Vorsitzern der in den ehemaligen polnischen Gebieten errichteten Sondergerichte vom 28. Oktober 1939* [Zapisek o naradzie przewodniczących utworzonych na byłych polskich obszarach sądów specjalnych z 28 października 1939 r.], k. 56.

⁷⁷ BA, R 3001/9803/7/2, *Übersicht über die Tätigkeit der Staatsanwaltschaft bei dem Sondergericht III in Kielce für die Zeit vom 25. September bis 15. November 1939* [Przeгляд działalności prokuratury przy Sądzie Specjalnym III w Kielcach od 25 września do 15 listopada 1939 r.], k. 44.

W sprawozdaniu z 1 grudnia 1939 r., dotyczącym okresu od 16 do 30 listopada, opisano wpływ do prokuratury 60 nowych spraw (w sumie wpływ wyniósł wtedy 198 spraw), z których umorzono 8, żadnej nie zawieszono, 20 oddano innym organom, żadnej nie załatwiono w inny sposób, w 13 wniesiono akt oskarżenia, zaś 15 załatwiono w prawomocny sposób⁷⁸. Porównanie obciążenia Sądu Specjalnego w Kielcach wskazuje, że było ono jednym z niższych – porównywalne z Sondergerichtami w Częstochowie, Piotrkowie, Przasnyszu i Radomiu, ale wyraźnie mniejsze niż w Bydgoszczy czy Katowicach. Wiadomo, że do końca listopada 1939 r. względem 31 skazanych osób orzeczono w Kielcach jedynie karę więzienia, której przeciętny wymiar wyniósł niecałe pół roku. Nikogo nie skazano wtedy na karę ciężkiego więzienia ani na karę śmierci, zaś uniewinniono jedną osobę⁷⁹. Nie wiadomo, jak wyglądało orzecznictwo w grudniu 1939 r. Zachowały się natomiast dane zbiorcze za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1940 r. Z załącznika do raportu dystryktowego wydziału sprawiedliwości wynika, że do Sondergericht Kielce wpłynęło w tym czasie 1128 wniosków o wydanie nakazu karnego (było to najwięcej w dystrykcie) oraz 276 aktów oskarżenia (najmniej w dystrykcie). W 13 sprawach nastąpiło cofnięcie aktu oskarżenia. Wydano w sumie 301 wyroków (244 w składzie kolegialnym, 57 w składzie jednoosobowym) oraz równo 1128 nakazów karnych. Skazano 450 osób, zaś jedynie 5 osób uniewinniono⁸⁰. Należy zaznaczyć, że w okresie tym na podstawie zarządzenia o granicach okręgów niemieckich i polskich sądów w dystrykcie Radom z dnia 16 września 1940 r. ustalono wydział

⁷⁸ BA, R 3001/9803/7/2, *Übersicht über die Tätigkeit der Staatsanwaltschaft bei dem Sondergericht III in Kielce für die Zeit vom 16. November bis 30. November 1939* [Przeгляд działalności prokuratury przy Sądzie Specjalnym III w Kielcach od 16 listopada do 30 listopada 1939 r.], k. 133.

⁷⁹ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 84-85.

⁸⁰ Archiwum Państwowe w Radomiu (APR), Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, *Anlage 7 zum Bericht der Abteilung Justiz beim Chef des Distrikts Radom* [Załącznik 7 do Raportu Wydziału Sprawiedliwości przy Szeffie Dystryktu Radom], b.d., k. 16; Archiwum Państwowe w Łodzi, Sąd Specjalny w Piotrkowie, sygn. 3, *Übersicht über die Geschäftslast der Sondergerichte für das Jahr 1940* [Przeгляд obciążenia sądów specjalnych dla 1940 r.], k. 38.

w Kielcach Sądu Specjalnego w Radomiu jako właściwy dla okręgu miejskiego Kielce oraz dla powiatów Kielce, Busko i Jędrzejów⁸¹.

Niestety, nie zachowały się dane statystyczne dotyczące kolejnych lat wojennych. Pozostaje więc przejść do omówienia wyników badań fragmentarycznie zachowanego orzecznictwa, na które złożyły się: z 1940 r. – 3 sprawy, z 1941 r. – 6, z 1942 r. – 14, z 1943 r. – 17, z 1944 r. – 6 oraz z 1945 r. – 1. W sumie liczba 47 odnalezionych wyroków stanowi niewielki odsetek całości orzecznictwa. Ogółem w sprawach tych oskarżono 99 osób: 77 mężczyzn (77%) oraz 22 kobiety (23%). Jeśli chodzi o ich profil zawodowy, to przeważnie byli to robotnicy (39,5%) oraz rolnicy (13%). Większość z oskarżonych znajdowała się w grupie wiekowej od 31 do 40 lat (30%) oraz od 41 do 50 lat (23%). Najmłodszym podsądnym była piętnastoletnia Żydówka, skazana za nieuprawnione opuszczenie getta na karę dwóch lat więzienia. Choć czyn ten był zagrożony tzw. bezwzględną karą śmierci, w jej przypadku orzeczono karę łagodniejszą właśnie ze względu na wiek – przepis § 9 ustawy o sądach dla nieletnich z 16 lutego 1923 r. (*Jugendgerichtsgesetz vom 16. Februar 1923*) przewidywał w przypadku osoby nieletniej (powyżej 14 lat, ale mniej niż 18) złagodzenie kary w ten sposób, że zamiast kary śmierci lub dożywotniego ciężkiego więzienia należało orzec karę więzienia do 10 lat⁸². Skazana razem z nią dwudziestodwuletnia siostra usłyszała natomiast karę śmierci⁸³. Na tej samej zasadzie za ten sam czyn skazano na karę sześcioletnią nieletnią, siedemnastoletnią Żydówkę⁸⁴. Trzeci przypadek z najmłodszej grupy wiekowej dotyczył siedemnastoletniego folksdojca skazanego za kradzież – Sąd Specjalny w Kielcach uznał

⁸¹ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, *Zarządzenie o granicach okręgów niemieckich i polskich sądów w Dystrykcie Radom z 16 września 1940 r.*, k. 18.

⁸² RGBl. 1923, s. 135; K. URBAŃSKI, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 52.

⁸³ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 222, *Urteil in der Strafsache gegen Rywka Szwer und Fajgla Szwer vom 21. Mai 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Rywce Szwer i Fajgli Szwer z 21 maja 1942 r.], k. 27-29.

⁸⁴ Archiwum Państwowe w Częstochowie (APCz), Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3602, *Urteil in der Strafsache gegen Halina Orzech vom 10. Februar 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Halinie Orzech z 10 lutego 1942 r.], k. 9-11.

go za osobę pod względem rozwoju duchowego i obyczajowego równą osobie pełnoletniej i skazał na pięć lat ciężkiego więzienia⁸⁵.

Wśród podsądnych zdecydowanie przeważali Polacy (76 osoby – 75%), przed Żydami (12 osób – 12%) i Niemcami (12 osób – 12%). Wśród Niemców znalazło się po 6 folksdojczów i reichsdojczów. Ponieważ w wyrokach nie odnotowywano wyznania i niezwykle rzadko odnotowywano fakt karalności bądź niekaralności oraz stan cywilny oskarżonych, dane te pominąłem.

Spśród 99 oskarżonych wyrok skazujący usłyszało 96 (97%) i jest to wysoki poziom skazań. Większość z przypisanych czynów miała charakter kryminalny (67%), przed gospodarczym (27%) i politycznym (16%). Najczęściej przypisanym czynem była kradzież (34 przypadki), wojenne przestępstwo gospodarcze (16), paserstwo (13), pomocnictwo do nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (6), pomocnictwo do wojennego przestępstwa gospodarczego (6) oraz nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (6). Większość z przypisanych czynów była skierowana przeciwko mieniu (50%), gospodarce (26%) oraz porządkowi publicznemu (12,5%). Podstawą prawną skazania przeważnie był niemiecki kodeks karny (50%), rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r. (21,5%), rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym z 5 września 1939 r. (20%) oraz trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w GG z 15 października 1941 r. (6%). Rzadziej wykorzystywano pozostałe ustawodawstwo, jak na przykład rozporządzenie w celu zwalczania podbijania cen z 21 stycznia 1940 r., rozporządzenie o kształtowaniu cen z 12 kwietnia 1940 r. oraz rozporządzenie celem ochrony przed ciężkimi przestępcami i przestępcami z nawyknięcia z 20 marca 1942 r.⁸⁶

Spśród osób skazanych karę więzienia orzeczono względem 38 (minimalny sądowy wymiar 4 miesiące, maksymalny 6 lat, średnio 1 rok i 7 miesięcy), ciężkiego więzienia względem 48 (minimalny sądowy wymiar 1,5 roku, maksymalny 15 lat, średnio 4 lata i 1,5 miesiąca), zaś

⁸⁵ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3589, *Urteil in der Strafsache gegen Walter Begerock und Andere vom 23. Mai 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Walterowi Begerockowi i innym z 23 maja 1941 r.], k. 11-20.

⁸⁶ Dz. RGG, nr 25, s. 143.

względem jednej osoby zarządzono zatrzymanie w celu zabezpieczenia. Na karę śmierci skazano 9 osób, co daje współczynnik udziału kary głównej na poziomie 10%. Wśród skazanych na karę śmierci znalazło się czterech Żydów, trzech Polaków, jeden folksdojcz i jeden reichsdojcz. Karę śmierci wymierzano za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (4), kradzież (3) oraz w związku ze spełnieniem przesłanek określonych w § 1 ust. 2 rozporządzenia celem ochrony przed ciężkimi przestępcami i przestępcami z nawyknięcia z 20 marca 1942 r. (2), które dopuszczały możliwość orzeczenia kary śmierci, jeżeli wymagała tego ochrona ogółu albo potrzeba sprawiedliwej odpłaty, względem przestępcy, który w sądownictwie nieniemieckim „tak srogo lub tylokrotnie był karany, iż należy go uważać za stałe niebezpieczeństwo dla ogółu”. Obu mężczyznom skazanym na podstawie tego przepisu zamieniono jednak karę śmierci w drodze łaski na zatrzymanie w celu zabezpieczenia⁸⁷. W przypadku nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, jak wspominałem, kara śmierci była bezwzględnie oznaczona w stosownym akcie normatywnym. Kara śmierci w przypadku obu sprawców kradzieży wynikała natomiast z uznania oskarżonych za szkodników narodowych. Szkodnicy narodowi byli obok niebezpiecznych przestępców notorycznych oraz przestępców gwałtownych tzw. nowymi typami przestępców w prawie karnym III Rzeszy, w przypadku których pod pewnymi warunkami dopuszczono orzeczenie kary śmierci. Za szkodnika narodowego sąd mógł uznać sprawcę, który dopuścił się plądrowania na terenach przyfrontowych (zagrożone karą śmierci), czynów przeciwko życiu, zdrowiu lub mieniu popełnionych w warunkach zaciemnienia lotniczego (ciężkie więzienie do 15 lat, dożywotnie ciężkie więzienie lub kara śmierci), przestępstw wysoce niebezpiecznych dla ogółu (np. podpaleń), szkodzących sile oporu narodu niemieckiego (kara śmierci) oraz innych czynów, jeżeli sprawcy popełniali je, umyślnie wykorzystując nadzwyczajne warunki wojenne (kara ciężkiego więzienia do 15 lat, dożywotniego ciężkiego więzienia

⁸⁷ BA, R 137 I/2481, *Gnadenakt vom 10. Dezember 1943* [Akt łaski z 10 grudnia 1943 r.], k. 27; BA, R 137 I/2487, *Gnadenakt vom 10. Dezember 1943* [Akt łaski z 10 grudnia 1943 r.], k. 14.

lub śmierci, jeżeli wymagało tego zdrowe odczucie narodu ze względu na szczególną naganność czynu)⁸⁸. W pierwszym przypadku zachował się jedynie pozbawiony uzasadnienia odpis sentencji wyroku z lipca 1943 r., z którego wynika, że grupa czterech osób kradła rzeczy wełniane przeznaczone dla Wehrmachtu z wagonów kolejowych, a główny sprawca usłyszał najwyższy wymiar kary⁸⁹. W tym stanie zachowania źródeł nie jest jasne, jaka okoliczność doprowadziła sąd do sięgnięcia po rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym. W drugim przypadku sytuacja wygląda podobnie – również zachowała się jedynie sentencja wyroku skazującego za kradzież z wagonów kolejowych, jednak skazanemu folksdojczowi w drodze łaski zamieniono karę śmierci na pięć lat ciężkiego więzienia⁹⁰. Prawa łaski odmówiono natomiast skazanym za nieuprawnione opuszczenie dzielnicy żydowskiej. W ich sprawach negatywne opinie wydali sąd specjalny oraz prokurator.

Ustaloną wyżej liczbę dziewięciu osób skazanych na karę główną przez Sąd Specjalny w Kielcach należy powiększyć o dane wynikające z ustaleń Jana Franeckiego. Opisał on dodatkowo, że w 1942 r. skazano na karę śmierci za nielegalny skup i ubój trzody chlewnej jednego mężczyznę oraz za nieznaną czyn jedną kobietę i czterech mężczyzn. W 1943 r. wydano jeszcze dwa wyroki śmierci w stosunku do mężczyzn za nieznaną czyn. W każdym z tych przypadków kara śmierci została wykonana, zaś odnotowane nazwiska wskazują na polskie pochodzenie skazanych⁹¹.

Z drugiej strony wypada odnotować, że w innych przypadkach, mimo uznania sprawcy za szkodnika narodowego lub niebezpiecznego przestępcę notorycznego, sąd specjalny orzekał kary łagodniejsze. Odstępstwo od niej stwierdziłem w przypadku dziesięciu skazanych uznanych za szkodników narodowych, którym wymierzono kary ciężkiego

⁸⁸ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 308.

⁸⁹ BA, R 137 I/2479, *Urteilsspruch in der Strafsache gegen Michael Nowak und Andere vom 29. Juli 1943* [Sentencja wyroku w sprawie karnej przeciwko Michałowi Nowakowi i innym z 29 lipca 1943 r.], bp.

⁹⁰ BA, R 137 I/2496, *Gnadenakt vom 15. Februar 1944* [Akt łaski z 15 lutego 1944 r.], bp.

⁹¹ J. FRANECKI, *Działalność sądów specjalnych...*, s. 60-61, 63.

więzienia w wymiarze od półtora roku do ośmiu lat. Uczyniono tak również względem czterdziestosiedmioletniej Polki, wobec której orzeczono obok kary trzech lat więzienia za kradzież także zatrzymanie w celu zabezpieczenia, czy wobec sprawcy dwóch kradzieży z włamaniem, skazanego na cztery lata ciężkiego więzienia oraz zatrzymanie w celu zabezpieczenia. W obu przypadkach odstąpiono od orzeczenia kary śmierci, ponieważ sąd specjalny uznał, że nie wymaga tego ani ochrona ogółu, ani potrzeba sprawiedliwej odpłaty⁹².

Ze wspomnianymi wyżej przypadkami skazania za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej miały związek trzy inne rodzaje czynów zabronionych: pomocnictwo do nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, pomoc Żydom oraz poplecznictwo. Jeśli chodzi o drugi rodzaj czynu zabronionego, to nie udało mi się odnaleźć żadnego wyroku, przypadek taki został jednak opisany w literaturze: 25 marca 1943 r. Sondergericht Kielce skazał na karę śmierci za pomoc Żydom czterdziestotrzyletnią Polkę oraz jej dwudziestodwuletniego syna. Egzekucja na obojgu skazanych odbyła się w kieleckim więzieniu w grudniu 1943 r.⁹³ Jeśli chodzi natomiast o pomocnictwo do nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, zachował się odpis sentencji tylko w jednej sprawie. Pozwolił on stwierdzić, że grupa sześciorga Polaków (pięciu mężczyzn i kobieta) z Daleszyc w maju 1943 r. została skazana na kary w wymiarze od trzech do trzech i pół roku ciężkiego więzienia za udzielenie pomocy Żydom podczas nieuprawnionego opuszczania przez nich dzielnicy mieszkaniowej. Podczas czynu prawdopodobnie wykorzystano

⁹² BA, R 137 I/2506, *Urteil in der Strafsache gegen Marianna Malczyk vom 20. April 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Mariannie Malczyk z 20 kwietnia 1944 r.], k. 1-6; BA, R 137 I/2484, *Urteil in der Strafsache gegen Boleslaw Kowalski vom 15. Juli 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Bolesławowi Kowalskiemu z 15 lipca 1943 r.], k. 1-2.

⁹³ E. KRĘŻOŁEK, T. GONET, *Stradowska Maria, Stradowski Wacław*, [w:], *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. NAMYSŁO, G. BERENDT, Warszawa 2014, s. 339.

zaprzęg, bowiem sąd specjalny orzekł jego przepadek⁹⁴. Niestety, brak uzasadnienia wyroku uniemożliwił szerszą analizę tego przypadku.

Sygnalizowane poplecznictwo pojawiło się tylko w jednym zachowanym orzeczeniu. W sprawie tej skazano za nieuprawnione opuszczenie swojego miejsca zamieszkania na karę śmierci trzydziestosześcioletniego Żyda, Szlamę Kuperberga z Bieganowa pod Szczekocinami. Opuścił on Bieganów 1 lutego 1942 r. około godz. 8, aby udać się do Szczekocin w celu sprowadzenia lekarza do ciężarnej siostry zamieszkałej również w Bieganowie. Podczas drogi powrotnej, około godz. 16, mniej więcej kilometr od Szczekocin, został zatrzymany przez znanego mu burmistrza Szczekocin, reichsdojczca Johanna Pluttę, który zażądał od niego dokumentów. Kuperberg okazał co prawda dowód osobisty oraz kartę otrzymaną z Arbeitsamtu, nie posiadał jednak pisemnego zezwolenia na opuszczenie miejsca zamieszkania. Dlatego Plutta doprowadził go na posterunek żandarmerii w Szczekocinach, gdzie znaleziono przy nim różne rzeczy, na przykład sprężyny do łóżka, kawę oraz cykorię. Wiadomość o zatrzymaniu Kuperberga szybko dotarła do jego brata, który polecił innemu Żydowi nazwiskiem Zajączkowski, posiadającemu odpowiednią przepustkę, udać się do Bieganowa i poinformować krewnych o aresztowaniu oraz sprowadzić lekarza. Ten niezwłocznie wyruszył i dotarł na miejsce około godz. 22, jednak bez medyka. Szwagier Kuperberga (który najprawdopodobniej został oskarżony w osobnym postępowaniu) około godz. 23 udał się do sołtysa nazwiskiem Stolarski, który nie miał pojęcia o zdarzeniu, i polecił wystawić mu zaświadczenie dotyczące choroby ciężarnej kobiety oraz udania się do Szczekocin Kuperberga po lekarza. Zaświadczenie to otrzymał Zajączkowski, który przekazał je następnego dnia rano zatrzymanemu wraz z chlebem za

⁹⁴ BA, R 137 I/2491, *Urteil in der Strafsache gegen Antoni Powalkiewicz und Andere vom 6. Mai 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Antoniemu Powalkiewiczowi i innym z 6 maja 1943 r.], bp. Sprawa ta została opisana w literaturze: T. GONET, *Karasiński Józef*, [w:] *Rejestr faktów represji ...*, s. 75; T. GONET, E. KRĘŻOLEK, *Kułaga Stanisław*, [w:] *Rejestr faktów represji ...*, s. 79; T. GONET, *Lojek Marcjanna*, [w:] *Rejestr faktów represji ...*, s. 82; E. KRĘŻOLEK, *Malarecki Michał*, [w:] *Rejestr faktów represji ...*, s. 83; E. KRĘŻOLEK, T. GONET, *Powalkiewicz Antoni*, [w:] *Rejestr faktów represji ...*, s. 97; T. GONET, *Tarłowski Jan*, [w:] *Rejestr faktów represji ...*, s. 99.

pośrednictwem żydowskiego policjanta. Kuperberg za pomocą zaświadczenia próbował wykręcić się od odpowiedzialności karnej, twierdząc, że miał je cały czas przy sobie, a jedynie ze strachu zapomniał okazać je Plutcie. Zachowanie Zajączkowskiego Sondergericht zakwalifikował jako poplecznictwo, za co po niecałych dwóch miesiącach od popełnienia czynu wymierzył karę roku więzienia⁹⁵.

Ze skromnie zachowanego orzecznictwa Sądu Specjalnego w Kielcach warto przybliżyć kilka spraw ze względu na rozważania prawne lub uwarunkowania stanu faktycznego. W pierwszej w lipcu 1944 r. skazano trzech Polaków uznanych za szkodników narodowych na karę dwóch lat ciężkiego więzienia za kradzież stalowych płaskowników z otwartego wagonu na dworcu towarowym Kielce Herbskie. Mężczyźni od kilku lat byli zatrudnieni na różnych stanowiskach na tym dworcu, który był często odwiedzany przez „bandytów” i okradany. Wskutek niedostatku personelu wynikającego ze stanu wojny dworzec nie mógł być nadzorowany przez dostateczną liczbę osób, czego zatrudnieni na kolei Polacy mieli świadomość i co postanowili wykorzystać⁹⁶. Nieco łagodniejszy wyrok – półtora roku ciężkiego więzienia – również w lipcu 1944 r. usłyszał czterdziestotrzyletni zwrotniczy zatrudniony na tym samym dworcu kolejowym, który przez kłapę powietrzną jednego z wagonów ukraść większą liczbę kos. Także uznano go za szkodnika narodowego⁹⁷. W zakresie stosowania rozporządzenia przeciwko szkodnikom narodowym linia orzecznicza Sądu Specjalnego w Kielcach była zbieżna z linią funkcjonującego na ziemiach wcielonych do Rzeszy Sądu Specjalnego w Katowicach. Na Górnym Śląsku również uznano okoliczność polegającą na świadomości sprawcy odnośnie do niewystarczającej liczby

⁹⁵ BA, B 162/18500, *Urteil in der Strafsache gegen Szlama Kuperberg und Szmul Zajączkowski vom 24. März 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Szlamie Kuperbergowi i Szmulowi Zajączkowskiemu z 23 marca 1942 r.], k. 2-7.

⁹⁶ BA, R 137 I/2478, *Urteil in der Strafsache gegen Stanislaw Kardas und Andere vom 13. Juli 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stanisławowi Kardasowi i innym z 13 lipca 1944 r.], k. 1-2.

⁹⁷ BA, R 137 I/2482, *Urteil in der Strafsache gegen Stanislaw Toporek vom 20. Juli 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stanisławowi Toporkowi z 20 lipca 1944 r.], k. 1-2.

personelu dozorującego za spowodowaną stanem wojny i umożliwiającą uznanie za szkodnika narodowego⁹⁸.

Kolejna sprawa łączy w sobie rozważania dotyczące szkodnictwa narodowego z wojennym przestępstwem gospodarczym. Chodzi o wspomniany wyżej wyrok wydany we Wrocławiu w styczniu 1945 r. Skazano w nim dwóch reichsdojców, uznanych za szkodników narodowych za wojenne przestępstwo gospodarcze polegające na kradzieży znacznej ilości (dwudziestotrzytonowego wagonu) węgla, za co wymierzono im odpowiednio karę śmierci (główny sprawca) i osiem lat ciężkiego więzienia (współsprawca). Obaj mężczyźni doprowadzili do odstawienia wagonu z węglem na boczny tor na dworcu w Sędziszowie w sobotę 13 maja 1944 r., gdzie rozpoczął się rozładunek, skąd węgiel trafiał do Polaka zajmującego się pośrednictwem w sprzedaży. Na drugi dzień, gdy odkryto przestępstwo, wagon był w połowie pusty. Uznanie sprawców za szkodników narodowych sąd specjalny oparł na ustaleniu, że byli oni świadomi, że z powodu nadzwyczajnych stosunków spowodowanych stanem wojny dyrekcji kolei wschodniej w związku z powołaniami do Wehrmachtu oraz Sonderdienstu w piątym roku wojny brakuje odpowiedniego personelu nadzorczego. Czyn ich określono jako szczególnie naganny, ponieważ węgiel był surowcem ważnym z punktu widzenia prowadzonej wojny i jego braki były odczuwalne, zaś sprawcy przekazali go Polakom. W tym stanie rzeczy „zdrowe poczucie narodowe” wymagało przekroczenia zwykłych ram wymiaru kary. Czyn zakwalifikowano jednocześnie jako kradzież, szkodnictwo narodowe oraz wojenne przestępstwo gospodarcze na podstawie § 1 rozporządzenia o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r.⁹⁹, który przewidywał alternatywnie karę ciężkiego więzienia lub więzienia, a w szczególnych przypadkach karę śmierci za niszczenie, ukrywanie lub wycofanie z obiegu surowców bądź produktów posiadających żywotne znaczenie dla zaopatrzenia ludności oraz takie same kary za ukrywanie i fałszowanie bonów żywnościowych, ich nabywanie i puszczanie w obieg. W niniejszym przypadku sąd

⁹⁸ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 341.

⁹⁹ *Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939* [Rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r.], RGBl. 1939, s. 1609.

ocenił, że ukryli oni znaczną ilość węgla, a więc surowca posiadającego żywotne znaczenie dla zaopatrzenia ludności¹⁰⁰.

W jednej z zachowanych spraw gospodarczych nastąpiła zmiana kwalifikacji prawnej zaproponowanej w akcie oskarżenia. Sąd Specjalny w Kielcach zanegował zaistnienie wojennego przestępstwa gospodarczego kwalifikowanego na podstawie § 1 rozporządzenia o gospodarce wojennej w następującym stanie faktycznym. W sprawie oskarżono sześćdziesięciosiedmioletniego reichsdojczę z Hamburga, który we wrześniu 1940 r. trafił do pracy na kolei w Warszawie, oraz trzydziestotrzyletnią Polkę, która wynajęła mu pokój w swoim mieszkaniu. Od lata 1942 r. do lipca 1943 r. oboje oskarżeni raz w miesiącu wybierali się do Rakowa pod Jędrzejowem, gdzie kupowali żywność, zabierając do Warszawy przeciętnie od 2 do 3 kg masła oraz od 20 do 30 jajek. Zużywali je we własnym gospodarstwie domowym; Niemiec część z tego wysyłał też swojej rodzinie do Hamburga. Ujęci zostali podczas jednej z takich podróży na peronie dworca w Jędrzejowie podczas kontroli przed odjazdem pociągu, ponieważ mieli przy sobie 19 kg masła, 111 jajek, 5 kur oraz przeterminowane i ewidentnie sfałszowane policyjne zezwolenie na podróż koleją. Pierwszy czyn został zakwalifikowany na podstawie § 2 tzw. rozporządzenia o karnej regulacji konsumpcji (*Verbrauchsregelungsstrafverordnung*)¹⁰¹, ponieważ sprawcy pobrali produkty podlegające reglamentacji bez wymaganego bonu, natomiast drugi stanowiło fałszerstwo oraz wprowadzenie sfałszowanego dokumentu do obrotu na podstawie § 267 niemieckiego kodeksu karnego. Niemiec usłyszał karę roku, natomiast Polka – pięciu miesięcy więzienia¹⁰².

¹⁰⁰ BA, R 137 I/2498, *Urteil in der Strafsache gegen Xaver Weinzirl und Franz Pfadenhauer vom 10. Januar 1945* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Xaverowi Weinzirlowi i Franzowi Pfadenhauerowi z 10 stycznia 1945 r.], bp.

¹⁰¹ *Verordnung über Strafen und Strafverfahren bei Zuwiderhandlungen gegen Vorschriften auf dem Gebiet der Bewirtschaftung bezugsbeschränkter Erzeugnisse vom 6. April 1940* [Rozporządzenie o karach i postępowaniu karnym przy wykroczeniach przeciwko przepisom w obszarze gospodarowania produktami reglamentowanymi z 6 kwietnia 1940 r.], RGBl. 1940, s. 610.

¹⁰² BA, R 137 I/2482, *Urteil in der Strafsache gegen Johannes Schultz und Genowefa Wyrzykowska vom 9. September 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Johannesowi Schultzowi i Genowefie Wyrzykowskiej z 9 września 1943 r.], k. 1-2.

Ostatnia z zachowanych spraw zawiera interesujące rozważania na temat tego, czemu sąd nie uznał noża za broń. Rzecz charakterystyczna, że odmienna interpretacja, od której jednak abstrahowała także prokuratura w akcie oskarżenia, mogła otwierać drogę do subsumcji na podstawie § 1 rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r., który przewidywał zaostrenie odpowiedzialności karnej za dopuszczenie się przestępstwa rabunku oraz wszelkich zamachów (a także ucieczki) z bronią w rękę¹⁰³. W sprawie tej pod zarzutem rabunku stanął pięćdziesięcioletni Polak, niekarany robotnik z zawodu. Czynu dopuścił się w miejscowości Komorniki pod Włoszczową. Zakradł się na jedno z pól w sierpniową noc 1941 r., gdzie były powiązane snopki pszenicy, i zaczął z nich odcinać kłosa, które pakował do plecaka. Ze względu na zdarzające się w ostatnim czasie kradzieże pola pilnował jego właściciel, który dostrzegł złodzieja i rozkazał mu się zatrzymać. Ten zaczął jednak uciekać. Gdy rolnik dogonił go, otrzymał uderzenie kijem i upadł. Powstał od razu i wywiązała się bójka, podczas której oskarżony zadał rolnikowi rany cięte na gardle i szyi oraz uderzył w głowę za uchem. Gdy rolnik wyrwał napastnikowi kijek i chciał go uderzyć, ten błagał go o darowanie życia. Sąd zakwalifikował czyn jako rabunek na podstawie § 249 niemieckiego kodeksu karnego, a nie tzw. ciężki rabunek na podstawie § 250 niemieckiego kodeksu karnego, ponieważ w jego ocenie oskarżony wziął ze sobą nóż do odcinania kłosów zboża i nie był świadomy, że ma przy sobie „broń”, gdy został przy tej czynności złapany. Wymierzona kara wyniosła trzy lata ciężkiego więzienia¹⁰⁴.

Przeważająca większość z zachowanych wyroków została wydana w składzie trzysobowym. W składzie dwuosobowym w październiku 1943 r. Sondergericht Kielce rozpoznał sprawę uszkodzenia ciała, którego dopuścił się folksdojcz, były strażnik więzienny z Niemieckiego Zakładu Karnego w Kielcach, zwolniony dyscyplinarnie. Skazano go na półtora

¹⁰³ *Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939* [Rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.], RGBl. 1939, s. 2378.

¹⁰⁴ BA, R 137 I/2490, *Urteil in der Strafsache gegen Teofil Musial vom 23. Februar 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Teofilowi Musialowi z 23 lutego 1943 r.], k. 38-39.

roku więzienia¹⁰⁵. Natomiast w składzie jednoosobowym zapadł wyrok w sprawie przeciwko trzem Polakom skazanym za wojenne przestępstwo gospodarcze polegające na pokątnym handlu zbożem. Dwóch głównych sprawców skazano na dwa lata ciężkiego więzienia, natomiast pomocnika na sześć miesięcy więzienia¹⁰⁶.

W przebadanym materiale źródłowym co prawda nie natrafiłem na żaden egzemplarz nakazu karnego, jednak ich wykorzystywanie w praktyce Sondergericht Kielce jest niewątpliwe w świetle przywoływanego już załącznika do raportu dystryktowego wydziału sprawiedliwości, z którego wynika, że w 1940 r. wydano w Kielcach aż 1128 nakazów karnych. Dla porównania w Radomiu wydano ich wówczas 730, w Częstochowie 273, natomiast w Piotrkowie tylko 64¹⁰⁷.

Nie wiadomo, w jakiej skali orzeczenia Sądu Specjalnego w Kielcach były wzruszane na drodze wznowienia postępowania ani sprzeciwu nadzwyczajnego. Nie udało mi się dotrzeć do dokumentów na ten temat. Natomiast zachowane wyroki wydane przez Sondergericht Kielce wraz z uzasadnieniem zazwyczaj były syntetyczne i zwięzłe. Ich objętość wynosiła od jednego do jedenastu stron. Przeciętny wyrok kieleckiego sądu specjalnego zajmował nieco ponad cztery strony maszynopisu.

¹⁰⁵ BA, R 137 I/2501, *Urteil in der Strafsache gegen Friedrich Frey vom 14. Oktober 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Friedrichowi Freyowi z 14 października 1943 r.], k. 1-2.

¹⁰⁶ APCz, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 3561, *Urteil in der Strafsache gegen Jan Borowiec und Andere vom 24. Juli 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Janowi Borowcowi i innym z 24 lipca 1941 r.], k. 11-13.

¹⁰⁷ APR, Gubernator Dystryktu Radomskiego – Wydział Sprawiedliwości, sygn. 206, *Anlage 7 zum Bericht der Abteilung Justiz beim Chef des Distrikts Radom* [Załącznik 7 do Raportu Wydziału Sprawiedliwości przy Szefie Dystryktu Radom], b.d., k. 16; Archiwum Państwowe w Łodzi, Sąd Specjalny w Piotrkowie, sygn. 3, *Übersicht über die Geschäftslast der Sondergerichte für das Jahr 1940* [Przegląd obciążenia sądów specjalnych dla 1940 r.], k. 38.

5. SONDERGERICHT W PRASIE OKUPACYJNEJ

Informacje dotyczące działalności Sądu Specjalnego w Kielcach były publikowane głównie w polskojęzycznej prasie lokalnej – wydaniach „Gońca Krakowskiego”, „Kuriera Częstochowskiego” oraz „Dziennika Radomskiego”. Kilka znalazłem również w niemieckojęzycznym «Kraukauer Zeitung».

Pierwsze informacje prasowe odnoszące się do Sondergerichtu zaczęły pojawiać się dopiero w lutym 1940 r. W artykule pt. *Więzienie dla żydowskich paskarzy* na łamach „Gońca Krakowskiego” donoszono o tym, że „władze przedsięwzięły niezwykle energiczne i surowe kroki przeciwko zbrodniczym elementom, które nie chcą się podporządkować uregulowanym na terenie Generalnego Gubernatorstwa stosunkom gospodarczym i ekonomicznym”. W ten sposób anonsowano dwa wyroki wydane w Kielcach, w których skazano dwóch żydowskich paskarzy na karę czterech lat więzienia. We wsi w powiecie opatowskim nabyli oni większą ilość artykułów spożywczych po cenach o 100% wyższych od urzędowych, które mieli zamiar następnie sprzedać po cenach „paskarskich” i poza reglamentacją¹⁰⁸.

Wyjątkowy charakter w skali całej prasy okupacyjnej Generalnego Gubernatorstwa miały dwie publikacje na łamach „Gońca Krakowskiego” z 1 marca 1940 r. – artykuły pt. *Sądy niemieckie chronią ludność polską przed zbrodniarzami. Cztery wyroki śmierci w Kielcach. Ułaskawienie młodej Polki przez Gen. Gubernatora dr. Franka* oraz *Niemieckie sądy specjalne ochraniają ludność polską*. Przede wszystkim oba teksty zostały zamieszczone na pierwszej stronie wydania gazety, miały więc najwyższy priorytet. Dotychczas nie spotkałem się z tym przy okazji kwerend prasowych na potrzeby badań nad innymi sądami specjalnymi w GG. Po wtóre w obu tekstach, a zwłaszcza w drugim, starano się propagandowo wyeksponować pozytywną rolę niemieckich sądów specjalnych. Pierwszy artykuł zawierał kompletny opis sprawy rabunkowej rozpoznanej przez Sondergericht Kielce. Do napadu rabunkowego doszło 16 października w Kielcach, a pokrzywdzonymi byli polski urzędnik

¹⁰⁸ *Więzienie dla żydowskich paskarzy*, «Goniec Krakowski» z 24 lutego 1940 r.

kolejowy oraz jego żona. Sprawcy – trzech mężczyzn i kobieta – uzbrojeni w karabin, sztylet oraz kij, wtargnęli do ich mieszkania, spodziewając się znalezienia znacznej ilości pieniędzy. Napadnięty urzędnik stawiał opór, jednak został obezwładniony, po czym przestępcy splądrowali mieszkanie oraz zrabowali większą sumę pieniędzy, większą ilość kiełbasy i kilka paczek tytoniu. Choć pokrzywdzeni nie byli w stanie rozpoznać sprawców z uwagi na zakrycie ich twarzy w czasie napadu, policja niemiecka szybko ich ujęła. Wszyscy podsądni zostali skazani na karę śmierci za napad rabunkowy, a jeden z mężczyzn dodatkowo także na karę śmierci za nielegalne posiadanie broni. W tekście donoszono, że kara śmierci na mężczyznach została już wykonana, natomiast kobiecie w drodze łaski generalny gubernator zamienił karę śmierci na 10 lat ciężkiego więzienia, ponieważ wielokrotnie ostrzegęła ona pozostałych sprawców przed popełnieniem czynu, nie była uprzednio karana, znajdowała się pod wpływem ojczyma, od którego była materialnie zależna i który był głównym sprawcą, zaś podczas czynu odegrała podrzędną rolę. *In fine* tekstu znalazła się deklaracja o tym, że „spokojna ludność Generalnego Gubernatorstwa, której życie i mienie stoją pod ochroną niemieckiej administracji, musi być przy pomocy najsurowszych środków strzeżona przed podobnymi zbrodnicznymi elementami”¹⁰⁹. Drugi tekst, propagandowo wyjaśniający czytelnikom służebną rolę niemieckich sądów specjalnych wobec polskiej ludności, rozpoczął się od nawiązania do wyjątkowości czasów, które wymusiły konieczność wydania szczególnych zarządzeń i podejmowania odpowiednich środków, takich jak tworzenie sądów specjalnych, stosujących najostre przepisy prawne. Jak napisano w gazecie, „ich istnienie prawdopodobnie nie dla wszystkich spośród nas jest wygodne”, a niektórzy sądzili, że ich zadaniem jest przestrzeganie z niesłychaną surowością zarządzeń władz niemieckich oraz by wszelki brak posłuchu dla tych zarządzeń i oporu były tłumione w zarodku. Dalej wskazano, że funkcjonowanie takich sądów w obecnych czasach było koniecznością i że co prawda działają one w sposób surowy, ale też

¹⁰⁹ *Sądy niemieckie chronią ludność polską przed zbrodniarzami. Cztery wyroki śmierci w Kielcach. Ułaskawienie młodej Polki przez Gen. Gubernatora dr. Franka, «Goniec Krakowski» z 1 marca 1940 r.*

sprawiedliwy, w interesie wszystkich spokojnych obywateli bez różnic narodowości. Nawiązując do powyższego wyroku śmierci za rabunek, wykazano, że niemieckie sądy specjalne stają w obronie życia i mienia wszystkich Polaków zagrożonych przez elementy społeczne oraz że oddziałuje to odstraszająco na wszelkiego rodzaju zbrodniarzy. Działalność sądowa była niezbędna, bez niej bowiem polska ludność byłaby wydana „na łup bandytów i przestępców”, zwłaszcza tych, którzy zostali zwolnieni z więzień w związku z wybuchem wojny lub wskutek jej następstw. Na tej podstawie wyciągnięto wniosek, że nie było najmniejszego powodu, aby uważać sądy specjalne za instytucję wrogą i nieprzyjazną. Wręcz przeciwnie – sugerowano, że ich działalność odbywa się w imię dobra polskiej ludności, która powinna do Sondergerichtów odnosić się „z całkowitym zaufaniem i pełnym zrozumieniem celowości ich posłannictwa”. W dalszych akapitach znalazło się syntetyczne omówienie niemieckiego prawa karnego stosowanego przez Sondergerichte. Wyeksponowano jego odmienność i wyższość od „przestarzałego i liberalistycznie nastrojonego ustawodawstwa” innych krajów, zagrożenie karą śmierci za dokonywanie rabunku z bronią w ręku oraz zasadę: „Korzyść ogółu przed korzyścią jednostki!”¹¹⁰. Notatki prasowe o powyższych wyrokach, o nieco zmodyfikowanej treści, zostały opublikowane również w „Gońcu Częstochowskim”¹¹¹ i «Krakauer Zeitung»¹¹².

W kwietniu 1940 r. w «Krakauer Zeitung», opublikowano obszerny tekst relacjonujący skazanie na dwa lata ciężkiego więzienia sprawcy fałszerstwa dokumentu oraz oszustwa z Jędrzejowa. Sprawę ukazano w kontekście niewdzięczności za niemiecką pomoc, ponieważ Rzesza Niemiecka po zajęciu ziem polskich wyasygnowała pewne sumy pieniędzy na pomoc polskim bezrobotnym. W sprawie niniejszej trzydziestoletni mężczyzna otrzymywał od połowy września 1939 r.

¹¹⁰ *Niemieckie sądy specjalne ochraniają ludność polską*, «Goniec Krakowski» z 1 marca 1940 r.

¹¹¹ *Sądy niemieckie chronią ludność przed zbrodniarzami. Cztery wyroki śmierci w Kielcach*, «Kurier Częstochowski» z 29 lutego 1940 r.; *Zabieramy głos! Niemieckie sądy specjalne chronią ludność polską*, «Kurier Częstochowski» z 29 lutego 1940 r.

¹¹² *Eine Polin von Dr. Frank begnadigt. Schwerer Raubüberfall vor dem Sondergericht. Vier Todesurteile gefällt*, «Krakauer Zeitung» z 28 lutego 1940 r.

zasilek dla bezrobotnych. W Jędrzejowie jego wypłata była uzależniona od świadczenia obowiązkowej pracy, nadzorowanej przez burmistrza. Świadczeniobiorca został wyposażony w kartę meldunkową, na której burmistrz przy użyciu stempla miał poświadczać obecność danej osoby i w oparciu o którą Arbeitsamt miał wypłacać zasiłek. Niestawienie się do pracy musiało skutkować utratą wsparcia finansowego. Skazany mężczyzna nie chciał pracować, a jednocześnie chciał pobierać zasiłek, dlatego załatwił sobie stempel podobny do używanego przez burmistrza i za jego pomocą sfałszował kartę meldunkową za styczeń i luty 1940 r. Na podstawie sfałszowanej karty wypłacono mu zasiłek aż do chwili, gdy rzecz została odkryta¹¹³. W sierpniu 1940 r. na łamach „Dziennika Radomskiego” ukazały się krótkie notki dotyczące skazania za przekroczenie maksymalnych cen na kary od roku do półtora roku więzienia, za przywłaszczenie sobie władzy na kary 3 i 5 lat więzienia¹¹⁴, za zawodowe paserstwo na karę półtora roku i 8 lat więzienia, za „kradzieże bandyckie” na kary od 5,5 do 15 lat więzienia¹¹⁵. W «*Krakauer Zeitung*» w październiku 1940 r. w formie krótkiej wzmianki poinformowano jeszcze raz o skazaniu w Kielcach dwóch Żydów: na karę 500 zł grzywny za paskarstwo oraz na rok więzienia za fałszywe oskarżenie¹¹⁶, zaś w listopadzie 1940 r. o skazaniu pięciu mężczyzn za kradzieże na kary od roku do dwóch lat więzienia¹¹⁷.

W 1941 r. ukazały się tylko dwie krótkie notatki prasowe. Dotyczyły one skazania mężczyzny na dwa miesiące więzienia i 300 złotych

¹¹³ *Urkundenfälschung mit Zuchthaus bestraft. Meldekarte zur Pflichtarbeit mit falschem Stempel versehen. Undank für deutsche Hilfe*, «*Krakauer Zeitung*» z 6 kwietnia 1940 r.

¹¹⁴ *Za przekroczenie cen maksymalnych*, «*Dziennik Radomski*» z 27 sierpnia 1940 r.; *Za przywłaszczenie sobie władzy*, «*Dziennik Radomski*» z 27 sierpnia 1940 r.

¹¹⁵ *Za zawodowe paserstwo*, «*Dziennik Radomski*» z 31 sierpnia 1940 r.; *Za kradzieże bandyckie*, «*Dziennik Radomski*» z 31 sierpnia 1940 r.

¹¹⁶ *Paskarz przed sądem*, «*Kurier Częstochowski*» z 19 października 1940 r.

¹¹⁷ *Wyroki na złodziei*, «*Kurier Częstochowski*» z 16 listopada 1940 r.

za usiłowanie oszustwa¹¹⁸ oraz małżeństwa na karę śmierci za podpalenie¹¹⁹. Niewiele więcej publikacji ukazało się w 1942 r.: odnalazłem informacje odnoszące się do wyroków Sondergericht Kielce skazujących trzech mężczyzn będących przestępcami gwałtownymi na karę śmierci za napady rabunkowe¹²⁰ oraz siedmiu Żydów na karę śmierci za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej. W przypadku Żydów tożsame, lakoniczne notatki prasowe ukazały się w trzech gazetach i zważywszy na termin ich publikacji (styczeń 1942 r.), w związku z wejściem w życie trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941 r.¹²¹ (25 października 1941 r.), można sądzić, że były to pierwsze wyroki wydane w Kielcach w tych sprawach i z tego powodu zostały obwieszczony¹²². W 1942 r. o wyrokach śmierci wydanych na Żydów poinformowano jeszcze w połowie marca, podając, że: „Niemieckie Sądy Specjalne w Radomiu, Kielcach i Częstochowie skazały ostatnio 17 żydów

¹¹⁸ *Skazanie oszusta*, «Goniec Krakowski» z 11 lutego 1941 r. Podobną notatkę prasową opublikowano też w «Kurierze Częstochowskim»: *Skazanie oszusta*, «Kurier Częstochowski» z 12 lutego 1941 r.

¹¹⁹ *Kara śmierci na podpalaczy*, «Goniec Krakowski» z 26 lipca 1941 r. O sprawie tej poinformował też «Dziennik Radomski»: *Kara śmierci na podpalaczy*, «Dziennik Radomski» z 27/28 lipca 1941 r.

¹²⁰ *Zwei Räuber hingerichtet. Felger Überfall zu Dritt auf eine Frau*, «Krakauer Zeitung» z 4 lutego 1942 r. Informacja na ten temat ukazała się również po polsku: *Dwa wyroki śmierci na bandytów*, «Kurier Częstochowski» z 4 lutego 1942 r.; *Dwa wyroki śmierci na bandytów. Żelazem w głowę kobiety*, «Dziennik Radomski» z 3 lutego 1942 r.

¹²¹ Dz. RGG, nr 99, s. 595. Przepis § 4 b stanowił w ust. 1, że Żydzi, którzy bez upoważnienia opuszczają wyznaczoną im dzielnicę, podlegają karze śmierci; tej samej karze podlegają osoby, które takim Żydom świadomie dają kryjówkę. Zgodnie natomiast z ust. 2 podżegacze i pomocnicy podlegali tej samej karze jak sprawca, czyn usiłowany miał być karany tak samo jak dokonany; w lżejszych wypadkach można było orzec ciężkie więzienie lub więzienie.

¹²² *Kara śmierci za opuszczenie dzielnicy żydowskiej*, «Kurier Częstochowski» z 17 stycznia 1942 r.; *Siedmiu Żydów skazanych na śmierć*, «Goniec Krakowski» z 17 stycznia 1942 r.; *Kara śmierci za opuszczenie dzielnicy żydowskiej*, «Dziennik Radomski» z 17 stycznia 1942 r.

na karę śmierci za bezprawne opuszczenie dzielnicy żydowskiej¹²³ oraz o skazaniu dalszych 10 Żydów przez sądy specjalne w Radomiu i Kielcach za ten sam czyn¹²⁴. Sposób zredagowania obu notek prasowych uniemożliwił ustalenie, ilu konkretnie Żydów skazano wówczas w Kielcach, toteż dla podsumowania niniejszego artykułu przyjąłem dane uśrednione względnie minimalne. W ten sposób oszacowałem, że minimalną liczbę osób skazanych na karę śmierci należy powiększyć o 10 Żydów. Natomiast kwerenda prasowa gazet z lat 1943-1945 w zakresie Sądu Specjalnego w Kielcach dała negatywne rezultaty. Nie natrafiłem na informacje prasowe z tego okresu.

6. EWAKUACJA

Ewakuacja niemieckiego sądownictwa z obszaru GG odbywała się w dwóch fazach. Pierwsza rozpoczęła się w styczniu 1944 r. i objęła dystrykt galicyjski. Druga faza rozpoczęła się w lipcu 1944 r. i objęła dystrykty: lubelski, warszawski i krakowski¹²⁵. W przypadku dystryktu radomskiego w drugiej połowie 1944 r. działań ewakuacyjnych przedsięwzięto najmniej. Przeniesiono jedynie do Częstochowy ze stolicy dystryktu wydział sprawiedliwości oraz wyższy sąd niemiecki, ale w Kielcach sąd niemiecki oraz sąd specjalny przy nim nie został ewakuowany i kontynuował działalność, podobnie zresztą jak sąd w Piotrkowie¹²⁶.

Szczegółowe opisanie ewakuacji kieleckiego sądu specjalnego było możliwe tylko częściowo, nie zachował się bowiem spójny raport w tej sprawie, choć opracowano taki na przykład w przypadku ewakuacji

¹²³ *Kara śmierci za opuszczenie dzielnicy żydowskiej*, «Goniec Krakowski» z 17 marca 1942 r.; *Kary śmierci dla żydów*, «Dziennik Radomski» z 19 marca 1942 r.

¹²⁴ *Kary śmierci dla żydów*, «Dziennik Radomski» z 19 marca 1942 r.

¹²⁵ A. WRZYSZCZ, *Placówka...*, s. 518.

¹²⁶ A. WRZYSZCZ, *Z badań nad ewakuacją organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w latach 1944-1945*, «Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego» 11/2008, s. 273.

z Chełma¹²⁷. Jak już wspomniałem, ostatni z zachowanych i wydanych jeszcze w Kielcach wyroków datowany jest na 20 lipca 1944 r. Wynika z niego, że wówczas sąd specjalny jeszcze funkcjonował, ale prawdopodobnie przygotowywano ewakuację w związku z rosnącym bezpośrednim zagrożeniem bliskości Armii Czerwonej. Już w lipcu 1944 r. udawało się pojedynczym zwiadowczym patrolom pancernym dotrzeć nawet w bezpośrednie okolice Kielc, co wywoływało panikę wśród okupacyjnych władz niemieckich. Symptomatyczne jest na przykład wydanie rozkazu o ewakuacji mienia zakładów przemysłowych już 23 lipca 1944 r. Zagrożenie jednak później zelżało z powodu odepchnięcia przez wojska niemieckie nieprzyjaciela na linię Wisły, a Niemcy zostali wyparci z Kielc dopiero 15 stycznia 1945 r., w toku ofensywy wiślańsko-odrzańskiej¹²⁸. Przypuszczalnie jednak uspokojenie sytuacji na froncie w lipcu, sierpniu 1944 r. nie spowodowało przerwania procesu ewakuacji niemieckiego sądownictwa z Kielc.

W jednej z zachowanych spraw, która nie została zakończona orzeczeniem, zachowała się notatka z połowy sierpnia 1944 r. dokumentująca część z działań ewakuacyjnych. Wynika z niej, że wieczorem 27 lipca starosta kielecki udzielił zgodę przewodniczącemu sądu specjalnego na przeniesienie z Kielc do Brzegu, który został ustalony jako punkt zbiorczy. Skonfiskowane tekstylia zostały spakowane w skrzynie, które dostarczono do starostwa, skąd miały zostać zabrane do Brzegu. W nocy z 28 na 29 lipca starosta odwołał jednak rozkaz ewakuacji, a następnie okazało się, że tekstylia ze skrzyń ktoś zabrał. Ponieważ nie było możliwości zorganizowania wysyłki, sprzedano pozostałe tekstylia i akordeon, zaś dochód złożono w banku emisyjnym¹²⁹.

Z raportu kierownika Prokuratury Niemieckiej w Kielcach skierowanego do miejscowego starosty z 9 sierpnia 1944 r. wynika, że pod koniec

¹²⁷ AIPN, GK 94/27, *Bericht über die Räumung der Deutschen Justizbehörden aus Cholm vom 1. August 1944* [Raport o ewakuacji niemieckich organów sądownictwa z Chełma z 1 sierpnia 1944 r.], k. 1.

¹²⁸ A. MASSAŁSKI, S. MEDUCKI, *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Wrocław 2007, s. 291, 300, 303.

¹²⁹ BA, R 137 I/2483, *Vermerk vom 15. August 1944* [Zapisek z 15 sierpnia 1944 r.], k. 41.

lipca w gmachu sądu niemieckiego i prokuratury zostali rozmieszczeni członkowie sztabu operacyjnego SS, którzy poza wyznaczoną im przestrzeń uzyskali wstęp do pomieszczeń służbowych i kilka z nich również zajęli. Po przyjeździe do pracy w poniedziałek 31 lipca kierownik prokuratury stwierdził, że pokoje służbowe znajdują się w katastrofalnym stanie: maszyny do pisania, akta i elementy wyposażenia były wyniesione; otwarto prawie wszystkie szafy, a ich zawartość była częściowo porozrzucana; wyrwano przewód telefoniczny; zniknęły dwa akordeony, które zostały zajęte w jednej ze spraw i były przeznaczone do spieniężenia; brakowało prawie wszystkich lamp stołowych, firanek, trzech koszy na śmieci, wycieraczek oraz obrusów ze stołu sędziowskiego. Natychmiast po stwierdzeniu tych kradzieży i zniszczeń prokurator rozpoczął czynności zmierzające do ustalenia sprawców. Skontaktował się z sierżantem jednostki SS, próbował również porozumieć się z jej dowódcą, ale to nie było możliwe z powodu nagłego przeniesienia sztabu. Przypuszczał, że ze względu na zakwaterowanie żołnierzy pomieszczenia służbowe były cały czas otwarte i przez to krąg możliwych sprawców był bardzo szeroki. Podejrzewał również, że kilku polskich urzędników mogło dopuścić się przywłaszczenia rzeczy i w jednym przypadku polecił nawet przeprowadzić przeszukanie w domu, ale nie dało ono rezultatu. W związku z tym stanem faktycznym dalszych poszukiwań zaprzestano¹³⁰.

W jednej ze spraw zachował się zapisek co do losu akt kieleckiego sądu niemieckiego oraz prokuratury – pod koniec lipca 1944 r. zostały one przewiezione do leśnictwa Krzeczyn (Kritschen) pod Oleśnicą. Pieczę nad nimi sprawowała urzędniczka kieleckiego starostwa, która poinformowała, że 21 listopada 1944 r. akta zostały wyekspediowane do Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu. Notatka na ten temat została sporządzona 27 grudnia 1944 r. w Niemieckiej Prokuraturze w Kielcach, co wskazuje, że niektórzy z niemieckich sędziów jeszcze wówczas nie wyjechali¹³¹.

¹³⁰ BA, R 137 I/2483, *Bericht vom 9. August 1944* [Raport z 9 sierpnia 1944 r.], k. 40.

¹³¹ BA, R 137 I/2505, *Vermerk vom 27. Dezember 1944* [Zapisek z 27 grudnia 1944 r.], k. 55.

Akta tej sprawy wskazują, że w zupełnie zmienionym składzie Sąd Specjalny w Kielcach podjął działalność w ramach Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu. Poza wspomnianym wyżej wyrokiem z 10 stycznia 1945 r., zachował się bowiem protokół rozprawy „Sądu Specjalnego przy Sądzie Niemieckim w Kielcach Placówka Zapasowa w Zgorzelcu” z 15 stycznia 1945 r., w której składowi jednoosobowemu przewodniczył dyrektor sądu obwodowego dr Paul Bieber, przedstawicielem prokuratury był poruczony prokurator Knoll, a protokołował urzędnik sądowy Piel. Oskarżony, znajdujący się pod zarzutem zerwania umowy o pracę, nie stawiał się, ale przesłał pisemne oświadczenie, w związku z którym sąd zarządził odroczenie rozprawy i przesłuchanie świadka w drodze pomocy prawnej¹³². Nie wiadomo, czy do przesłuchania doszło. W aktach nie zachowała się jakakolwiek decyzja merytoryczna kończąca to postępowanie.

7. POSTĘPOWANIA PRZECIWKO NIEMIECKIM PRAWNIKOM

W zasobie Archiwum Federalnego w Berlinie Oddział w Ludwigsburgu, obejmującym spuściznę Centrali Badania Zbrodni Narodowo-socjalistycznych w Ludwigsburgu, znalazłem akta dwóch postępowań dotyczących prawników zaangażowanych w działalność Sądu Specjalnego w Kielcach, które zakończyły się umorzeniem. W każdym z przypadków podstawą uruchomienia działań strony niemieckiej były fotokopie wyroków śmierci odnalezione w Polsce i przesłane do Niemiec Zachodnich przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich. Oba wyroki zostały wydane w 1942 r. w sprawach o nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej. Z Ludwigsburga materiały przesłano według właściwości do prokuratury w Hamburgu, ponieważ w obu składach orzekających wystąpił dr Erwin Harder, zamieszkały wówczas (1977 r.) w tym mieście. Nic nie było wiadomo na

¹³² BA, R 137 I/2505, *Verhandlungsprotokoll vom 15. Januar 1945* [Protokół rozprawy z 15 stycznia 1945 r.], k. 58.

temat pozostałych sędziów, zaś na temat prokuratora Schillera ustalono, że zmarł w 1969 r.¹³³

Po niecałym półroczu w obu sprawach podjęto decyzje o umorzeniu z podobnym uzasadnieniem. Orzeczenie kary śmierci w badanych wyrokach z prawnego punktu widzenia musiało wiązać się z zakwalifikowaniem przestępstwa na podstawie § 211 niemieckiego kodeksu karnego dotyczącego morderstwa. Zgodnie z tym przepisem mordercą był ten, kto zabił człowieka: a) z żądzy morderstwa, zaspokojenia popędu płciowego, z chciwości lub innych niskich pobudek; b) podstępnie lub okrutnie, lub za pomocą środków niebezpiecznych dla ogółu; c) aby umożliwić lub ukryć inne przestępstwo¹³⁴. W przypadku obu wyroków należało rozważyć wypełnienie znamienia „okrutnie” oraz „z niskich pobudek”. W uzasadnieniu umorzenia wskazano, że znamię „okrutnie” występowało na przykład wtedy, gdy wykonanie wyroku śmierci miało formę masowego rozstrzelania i ofiara musiała widzieć śmierć innych osób. W sprawie nie było jednak po temu żadnych podstaw, w związku z zasadą *in dubio pro reo* przyjęto więc, że okrutne zabójstwo nie miało miejsca. W przypadku drugiego znamienia zauważono, że występowało ono wówczas, gdy motywy, w związku z którymi sędziowie głosowali za karą śmierci, zasługiwały na pogardę i stały na najniższym poziomie. Takim motywem mogła być tutaj nienawiść rasowa, skoro według narodowosocjalistycznego światopoglądu Żyd był podczłowiekiem, szkodnikiem nienależącym do niemieckiej wspólnoty narodowej. W przypadku ścigania sprawcy będącego sędzią za wydany przez niego wyrok śmierci z powodu niskich pobudek mogło ono nastąpić tylko wtedy, gdy jednocześnie orzeczenie spełniało ustawowe znamienia nagięcia prawa opisanego w § 366 niemieckiego kodeksu karnego. Brak było jednak jakichkolwiek danych za tym przemawiających. W szczególności oba wyroki Sondergericht Kielce odpowiadały w formie zewnętrznej budo-

¹³³ BA, B 162/18500, *Schreiben der Zentralen Stelle an die Staatsanwaltschaft Hamburg vom 22. August 1977* [Pismo Centrali do prokuratury w Hamburgu z 20 sierpnia 1977 r.], k. 9-11; BA, B 162/18501, *Schreiben der Zentralen Stelle an die Staatsanwaltschaft Hamburg vom 22. August 1977* [Pismo Centrali do prokuratury w Hamburgu z 20 sierpnia 1977 r.], k. 12-14.

¹³⁴ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 301.

wie i treści wyrokom wydawanym przez sądy zwyczajne. Nie można było z prawnego punktu widzenia zakwestionować zakwalifikowania czynów w wyrokach na podstawie przepisu trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w GG z 15 października 1941 r. przewidującego wyłącznie karę śmierci. W szczególności w wyrokach nie dopuszczono się analogii, wadliwych ustaleń stanu faktycznego ani świadomego naruszenia norm proceduralnych. Niezależnie od tych rozważań prawnych postępowanie należało także umorzyć z braku dowodów – ponieważ Sondergericht orzekał kolegialnie, nie można było wykluczyć, że jeden z sędziów głosował przeciwko karze śmierci, ale został przegłosowany. Sytuacja taka zwłaszcza mogłaby wiązać się z tym, że w pierwszej sprawie sędzia uwierzyłby w zapewnienia skazanego, że nie wiedział on, iż jest mu zabronione opuszczanie dzielnicy mieszkaniowej bez przepustki; w sprawie drugiej natomiast mogłaby odegrać rolę okoliczność w postaci stanu wyższej konieczności, ponieważ Żyd opuścił swoje miejsce zamieszkania, aby sprowadzić lekarza dla chorej siostry¹³⁵.

8. WNIOSKI

Sondergericht Kielce został utworzony we wrześniu 1939 r. jako jeden z wielu niemieckich sądów specjalnych instalowanych na okupowanych ziemiach polskich. Właściwie jego pracami przez cały okres działalności w Kielcach kierował jeden człowiek – Hugo Winter. Kadre orzeczniczą Sondergerichtu obliczyłem na przynajmniej 15 sędziów. Pochodzili oni z zupełnie różnych regionów Niemiec i w tym aspekcie kielecki sąd specjalny różnił się od sąsiednich sądów, których kadry generalnie wywodziły się z jednego okręgu – Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu. W rozprawach przed sądem specjalnym występowało przynajmniej sześciu prokuratorów. Choć pozycja formalna Sądu Specjalnego w Kielcach zmieniała się w sposób analogiczny do pozostałych sądów specjalnych

¹³⁵ BA, B 162/18500, *Verfügung vom 5. Januar 1978* [Zarządzenie z 5 stycznia 1978 r.], k. 15-19; BA, B 162/18501, *Verfügung vom 5. Januar 1978* [Zarządzenie z 5 stycznia 1978 r.], k. 18-22.

w Generalnym Gubernatorstwie, to nie znalazło to odzwierciedlenia w zachowanych wyrokach, które były redagowane w sposób niezmienny i przez cały czas wydawane pod nazwą *Sondergericht in Kielce*.

Orzecznictwo sądowe zachowało się w niewielkiej liczbie, toteż poczynione na tej podstawie wnioski należy traktować z ostrożnością, zaś uzyskane dane statystyczne jako wartości minimalne. Wśród podsądnych wyraźnie przeważali Polacy, przed Żydami i Niemcami. Stwierdziłem bardzo wysoki, wynoszący 97%, poziom skazań. Większość z przypisanych czynów miała charakter kryminalny, przed gospodarczym i politycznym. Kwalifikacja prawna najczęściej opierała się na niemieckim kodeksie karnym, rzadziej na rozporządzeniu o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r., rozporządzeniu przeciwko szkodnikom narodowym z 5 września 1939 r. oraz trzecim rozporządzeniu o ograniczeniach pobytu w GG z 15 października 1941 r. Według zachowanych wyroków Sondergericht skazał dziewięć osób na karę śmierci – za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, pomoc Żydom, kradzieże i napady rabunkowe, za wojenne przestępstwa gospodarcze, a także względem szkodników narodowych oraz niebezpiecznych przestępców notorycznych. Tym samym Sondergericht stosował przepisy dotyczące tzw. nowych typów przestępców w prawie karnym III Rzeszy. Obliczony na tej podstawie źródłowej współczynnik orzekania kary śmierci (10%) stawia ten sąd specjalny powyżej najłagodniejszych sądów specjalnych w Rzeszy Niemieckiej, jednak poniżej najsurowszego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy (współczynnik 19%)¹³⁶. Porównanie z innymi sądami specjalnymi w GG nie jest obecnie możliwe wobec braku badań w tym zakresie. Powyższa liczba osób skazanych przez Sondergericht po rozszerzeniu podstawy źródłowej o opisane w prasie przypadki skazania na karę śmierci wzrasta do 43. Jest to naturalnie – wobec stanu zachowania źródeł – minimalna liczba osób skazanych na karę główną.

O efektach działalności Sondergericht Kielce ludność była informowana za pomocą prasy w latach 1940-1942. W kilku gazetach odnalazłem kilkanaście tekstów na ten temat. Miały one różną formę – zarówno krótkich, jednozdaniowych notek prasowych, jak i obszerniejszych

¹³⁶ K. GRACZYK, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 356-360.

artykułów opisujących konkretną sprawę sądową właściwie w sposób kompletny. Trzeba odnotować, że publikacje te dotyczyły nie tylko kary głównej, lecz także skazań na kary łagodniejsze. W kilku przypadkach ewidentny był przekaz propagandowy im towarzyszący, gdzie starano się wykazać ochronną funkcję niemieckich sądów specjalnych względem polskiej ludności czy wyeksponować czyny popełniane przez Żydów.

Wiele wskazuje, że mimo zagrożenia ze strony Armii Czerwonej, ewakuacja niemieckiego sądownictwa z Kielc odbyła się w sposób planowy. Zapewne znaczna część akt została w sposób celowy zniszczona, stąd ograniczona podstawa źródłowa badań. Podczas ewakuacji dochodziło do oczywistych nieprawidłowości, a nawet przestępstw, jak kradzieże przedmiotów zajętych w postępowaniach karnych czy dewastacje mienia sądu i prokuratury. W związku z ewakuacją części akt na Dolny Śląsk, a następnie do Zgorzelca, Sąd Specjalny w Kielcach podjął w niewielkim zakresie działalność sądową w ramach Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu.

W świetle obecnego stanu wiedzy mogę stwierdzić, że żaden z prawników zaangażowanych w działalność Sondergericht Kielce nie został pociągnięty do odpowiedzialności. Nie doszło do tego nawet w związku z dwoma wyrokami śmierci wydanymi na Żydów za nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej. Prowadzone w tych sprawach postępowania zostały umorzone przez hamburską prokuraturę.

Z ORGANIZACJI I DZIAŁALNOŚCI SĄDU SPECJALNEGO W KIELCACH (SONDERGERICHT KIELCE) (1939-1945)

Streszczenie

Artykuł dotyczy organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) w latach 1939-1945, tj. jednego z niemieckich sądów specjalnych funkcjonujących na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. Podjęcie tego tematu jest uzasadnione brakiem nawet fragmentarycznych ustaleń. W związku z tym celem badań było poczynienie podstawowych ustaleń: jakiego rodzaju sprawy były rozpatrywane przez Sondergericht; oskarżeni jakiej narodowości przeważali; na jakie kary byli skazywani; czy i w jakich sprawach orzekano karę śmierci; kto kierował pracami Sondergerichtu, jacy sędziowie byli jego członkami i jacy prokuratorzy brali udział w rozprawach przed Sondergerichtem, skąd pochodzili

prawnicy zaangażowani w prace Sondergerichtu, czy jego orzeczenia były wzruszane na drodze nadzwyczajnych środków prawnych. Podstawę źródłową rozważań stanowią archiwalia, literatura oraz prasa. Na tej podstawie poczyniono oryginalne, nieznane dotychczas ustalenia dotyczące Sądu Specjalnego w Kielcach.

SONDERGERICHT KIELCE: A “SPECIAL COURT” IN GERMAN-OCCUPIED POLAND (1939-1945)

Summary

This article describes the activities of Sondergericht Kielce, one of the Nazi German “special” summary courts operating on the territory of the Generalgouvernement, that is, German-occupied Poland during the Second World War (1939-1945). The research which has been done on this subject so far has been fragmentary, which makes it a good area for study. The aim of my undertaking was to establish the basic facts relating to Sondergericht Kielce: the type of cases it handled, the nationality of the defendants it prosecuted and the sentences it handed down on them. Another key question was capital punishment: did Sondergericht Kielce hand down death sentences, and if so, in what kind of cases? The next question was the work of the Sondergericht: who sat on the judges’ bench and who were the prosecutors? Who were the lawyers involved in the work of Sondergericht Kielce and where did they come from? Were its verdicts subject to extraordinary legal procedures? The sources I used for this research project were the extant archival records, the bibliography of what has been published on the *Sondergericht*, and information from newspapers, all of which helped to establish new facts on the Nazi German Sondergericht Kielce.

Słowa kluczowe: sąd specjalny; kara śmierci; okupacja; Żydzi.

Keywords: Nazi German Sondergerichte (special summary courts); the death penalty; German-occupied Poland during the Second World War; Jews.

Literatura

- BECKER M., *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939-1945*, Warszawa 2020.
- FRANECKI J., *Działalność sądów specjalnych w dystrykcie radomskim*, Kielce 1978.
- FRANECKI J., *Hitlerowski aparat policyjny i sądowniczy i jego działalność w dystrykcie radomskim ze szczególnym uwzględnieniem ziemi radomskiej*, Radom 1978.
- Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 r.)*, red. J. BEDNAREK, R. LEŚKIEWICZ, Warszawa 2009.

- GRACZYK K., *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenschow) (1939-1945)*, «CPH» 74.2/2022, s. 179-219.
- GRACZYK K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939-1945*, Warszawa 2020.
- JONCA K., *Nationalsozialistisches Recht im besetzten Polen (1939-1945)*, «Polnische Weststudien» 3.2/1984, s. 239-262.
- KONIECZNY A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939-1945*, Warszawa-Wrocław 1972.
- KOZYRA W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1945*, «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G, Ius» 60.1/2013, s. 35-51.
- KUBOWITZ G., *Die Bedeutung des Rückfalls in Gesetzgebung und Kriminalpolitik*, Köln-Eupen 1929.
- ŁUCZAK C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945)*, Poznań 1996.
- MAJER D., „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989.
- MASSALSKI A., MEDUCKI S., *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Wrocław 2007.
- MIELNIK H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939-1944*, Lublin 2020.
- MITERA M., *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1944*, Warszawa 2017.
- POSPIESZAŁSKI K.M., *Polska pod niemieckim prawem (ziemie zachodnie)*, Poznań 1946.
- Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. NAMYSŁO, G. BERENDT, Warszawa 2014.
- RUDAWSKI B., *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022 („Documenta Occupationis”, XVIII).
- SALMONOWICZ S., *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939-1945)*, «Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem» 43.3/2021, s. 527-549.
- URBAŃSKI K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- URUSZCZAK W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, «Z Dziejów Prawa» 12(20)/2019, s. 681-707.
- WRZYSZCZ A., *Das im Generalgouvernement in den Jahren 1939-1945 angewandte materielle Strafrecht*, «Juridica International» 26/2017, s. 25-33.

- WRZYSZCZ A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- WRZYSZCZ A., *Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944-1945*, [w:] 'Nil nisi veritas'. *Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. GŁUSZAK, D. WIŚNIEWSKA-JÓŻWIAK, Łódź 2016, s. 517-527.
- WRZYSZCZ A., *Z badań nad ewakuacją organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w latach 1944-1945*, «Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego» 11/2008, s. 263-275.
- WRZYSZCZ A., *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939-1945)*, «CPH» 53.1/2001, s. 327-342.
- ZARZYCKI E., *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939-1945*, Bydgoszcz 1981.